

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Ж. Т. Ибраимова

ҚАТЫСЫМДЫҚ
МАҒЫНА
НЕГІЗДЕРІ

Оқу құралы

Алматы
«Қазақ университеті»
2011

ББК 81.2-923
И 14

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
шетел азаматтарына арналған дайындық факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған*

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор **Г. Б. Мәдиева**
филология ғылымдарының докторы, профессор **Т. Н. Ермекова**
филология ғылымдарының кандидаты, доцент **С. Қ. Құлманов**

Ибраимова Ж. Т.

И 14 Қатысымдық мағына негіздері: оқу құралы. – Алматы:
Қазақ университеті, 2011. – 112 бет.

ISBN 978–601–247–262–2

Аталған оқу құралында тілдік қарым-қатынастағы сөз мағынасының қызметі мен рөлі айқындалған. Қатысымдық мағынаның зерттелу жайы, оны қалыптастырушы тілдік және тілден тыс факторлар, сөз мағынасының сөйленістегі, қатысымдағы актуалдану үрдісі, лексикалық бірліктердің қатысымдық мағыналары жүйеленіп, тілдік деректер арқылы дәлелденген.

Еңбек жоғары оқу орындарының тілші ғалымдарына, ізденушілеріне, студенттеріне арналған.

ББК 81.2-923

ISBN 978–601–247–262–2

© Ибраимова Ж.Т., 2011
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2011

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ тіл біліміндегі дәстүрлі теориялық мәселелердің ғылыми негіздері мен зерттеу нысандарының этнос танымы тұрғысынан қарастырылуы кезек күттірмес өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Сондықтан, ұлттық құндылықтарымызды қайта қалыптастыру, жандандыру, ұлт тілінің көкжиегін «субъект – тіл – өркениет» үштігі (триадасы) негізінде нақтылау тілдік саясат пен ғылымды жаһандандырудағы маңызды бағыттардың бірі саналады.

Соңғы уақыттағы лингвистикалық зерттеулерде сөз мағынасы әр қырынан зерттелініп жүр. Әсіресе, сөз мағынасын тілдік және сөйлеу актісі тұрғысынан бірлікте қарастыруға баса мән берілуде. Мұндай зерттеулердің басты міндеті сөз мағынасын қатысымдық (коммуникативтік) семантика аясында – қатысым жағдайындағы сөз мағынасының қызметін, мақсаты мен қатысымдық мақсатқа жету жағдайын айқындау негізінде жүзеге асырылады.

Семантикаға деген терең қызығушылық, психолингвистикалық зерттеулердің кең қанат жаюы, мәтін семантикасына деген жаңаша көзқарастар тілдік деректер сөз мағынасының әлдеқайда терең, көлемді де күрделі мәселе екенін, практикалық қолданыста аса маңызды болып табылатын семантикалық талдаулардың қажеттілігін айқындап берді. Осыған байланысты тілдік шындықтың қатысымдық актіге сай келетін үлгілерін зерттеу мәселесі туындады. Қазіргі семасиологияның теориялық және практикалық қажеттіліктерінің негізінде қатысымдық семантика бағыты қалыптасты. Мағынаның қолданыстық сипаты осы қатысымдық семантика аясында жүзеге асырылады. Қатысымдық семантика – тіл білімінде әлі де толық қалыптаспаған тың лингвистикалық сала. Сондықтан болар, тілдің қатысымдық аспек-

тісі жайлы ғалымдар пікірі әрқилы. Дегенмен, барлығының пайымдау-тұжырымдары, көзқарастары бойынша, қатысымдық семантика – қарым-қатынастағы белгілі бір мақсат үшін жұмсалған лексикалық мағынаның көрсеткіші.

Қатысымдық мағына – тілдік және тілден тыс ақпараттық білім жиынтығының нәтижесінде сөз мағынасының тілдік қарым-қатынаста актуалдануының жемісі болып табылады. Қатысымдық семантика сөз мағынасының функционалдық қызметін саралауға мүмкіндік береді.

Аталған оқу құралында қатысымдық мағына, оның зерттелу жайы, қатысымдық мағынаны қалыптастырушы тілдік және тілден тыс факторлар жайлы сөз етіледі.

I МОДУЛЬ

ҚАТЫСЫМДЫҚ МАҒЫНА ТЕОРИЯСЫ

1. Лингвистикалық семантика және оның салалары, зерттеу нысаны
2. Қатысымдық семантика. Зерттелуі, ерекшеліктері

Лингвистика өз алдына дербес жеке ғылым саласы ретінде қалыптасқаннан бастап тілдік бірліктердің семантикасын – алғашында негізгі нысаны етіп сөз семантикасын (лексикография), кейіннен айтылым семантикасын, грамматикалық формалар семантикасын, әсіресе, сөйлем семантикасын (синтаксистік семантика), мәтін семантикасын сатылай зерттеп келеді. Сондықтан тіл білімінде семантика негізгі зерттеу нысандарының біріне айналып үлгерді. Сөз семантикасы мен ондағы құбылыстар, үдерістер жалпы тіл білімінің тарихында қай кезеңде де қарастырылып, қазірге дейін әртүрлі аспектілерде зерттеу нысаны болып табылады.

Белгілі француз ғалымы Г. Гиро семантиканы: лингвистикалық, логикалық, психологиялық, логикалық деп бөледі [1]. Бұл – семантиканың кең мағынасындағы топтастырылуы. Тілдегі тар мағынасындағы «семантика» жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің семантикасымен байланысты зерттелінді. Ал қазіргі лингвистикадағы семантиканың қарастыратын ауқымы мен ұғымдық бөлшектері алғашқы сөз семантикасын зерттелуіне қарағанда анағұрлым басқаша әрі күрделі.

Лингвистикалық семантика өзінің пәні етіп сөздердегі, морфемадағы, грамматикалық формалардағы, синтаксистік құрылымдардағы мазмұнды қарастырады. Бірақ тілдің барлық деңгейлерінде: лексика, морфология және синтаксисте лингвистикалық семантика жеке пән ретінде танылғанына көп уақыт бола қойған жоқ. Бұл зерттеу пәні ағылшын семасиологы Ст.Ульманның еңбектерінен бастау алады. Бұрын семантика деп

тек лексикалық мағына танылса, грамматикалық және сөзжасамдық мағыналар грамматика саласында қарастырылып келді [2].

Лингвистикалық семантика өз алдына жеке ғылым саласы ретінде ХІХ ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. Оның негізін қалаушылар – неміс ғалымы Х. Рейзиг, француз лингвисті М. Бреал, орыс тіл білімінде М.М. Покровский болды. Алайда бұл тілдің семантикалық аспектісі бұрын мүлде қарастырылмаған дегенді білдірмейді. Семантикалық негізгі мәселелер: мағына, таңбалану, ойлау, шындық және т.б. антикалық дәуір, орта ғасыр, қайта өрлеу дәуірлерінде-ақ ғалымдар назарын аударған, бірақ ХІХ ғасырдың аяғына дейін семантика мәселелері философия, логика, риторика, грамматика, лексикографияның нысаны болып келді [Бұл деректер Л.М. Васильевтен алынды 3, 9-б.].

Коммуникативтік лингвистикаға дейінгі лингвистика салалары өздерінің қалыптасуының алғашқы кезеңінде негізгі зерттеу нысаны етіп – жеке сөздердің және сөздер тобының этимологиясын зерттеді. Зерттеулер психологиялық негізді басшылыққа алды [4, 4-б.]. Сөз мағынасының өзгеру типтері және осы өзгеру себептерін айтушының, жеке тұлғаның психикасымен тікелей байланыстыра қарастыруға баса мән берілді.

Бүгінде жеке сөздер мен сөздер тобының мағынасы оның қолданыстағы қалпын, тарихи дамуын басшылыққа алатын дәстүрлі лексикалық семантикамен қатар, басқа да жаңаша бағыттар даму үстінде. Мәселен: құрылымдық семантика, туындаушы семантика, коммуникативтік семантика, интерпретациялық семантика және т.б.

Құрылымдық семантика. Бұл бағыттың негізін салушылар: М. Покровский, Р. Миттер, Ф.де Соссюр, Л. Ельмслев, И. Трир, Л. Вейсгербер, т.б. Құрылымдық семантика қазақ тіл білімінде қазірге дейін кеңінен талданып жүр. «Бағыттың негізгі мақсаты – тілдік мағынаны жүйелі байланыста қарастыру. Тіл мен сөйлеуде құрылымдық семантика: сызба-норма-қолданыс-акт» тізбектер арқылы беріледі [5, 283-б.].

Туындаушы семантика генеративті лингвистика негізінде қалыптасты. Бұл бағыттың негізгі мақсаты – тіл моделінің құрылымдық жүйесін «мағынадан мәтінге» қарай және «мәтіннен

мағынаға» қарай қалыптастыру. Туындаушы семантиканың басқа трансформациялық мектептерден өзгешелігі, мұнда ішкі құрылым деңгейі тайыз, өйткені, трансформациялық ереже әлі аяқталмаған семантикалық құрылымда қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар туындаушы семантика мағынаның және грамматикалық жүйенің ұғымын теңдестіреді. Туындаушы семантиканың бір қызметі сөйлемнің семантикасы мен логикалық аспектісін нақтылау деп есептеуге болады [5, 329-б.].

Интерпретациялық семантика туындаушы грамматиканың қосымша компоненті ретінде қалыптасты. Бұл саланың ең басты кемшілігі тілдік қарым-қатынастың нақтылы үрдістерін толық сипаттай алмауымен байланысты.

Коммуникативті семантика осы аталған бағыттарды дамыту қорытындысы болып табылады. Оның негізгі мақсаты – нақтылы тілдік қарым-қатынас барысындағы сөз мағыналарының ерекшеліктерін сипаттау.

Семантикалық, психолингвистикалық зерттеулер, мәтін семантикасына қатысты жаңаша көзқарастар, түрлі бағыттар тілдік бірліктердің семантикасының әлдеқайда күрделі мәселе екенін дәлелдеп берді. Сол себепті практикалық қолданыста маңызы болатын семантикалық талдаулардың, соған сәйкес жүйелердің қажеттілігі айқындалды. Осыған байланысты күн тәртібіне тілдік нақтылықтың (шындықтың) қатысымдық (коммуникативтік) актіге сай келетін үлгілерін жасау мәселесі туындады. Сөйтіп, коммуникативтік лингвистика – қазіргі семасиологияның теориялық және практикалық қажеттіліктерінен туындаған ғылым саласы болып қалыптасты.

Кейбір авторлар коммуникативтік лингвистиканың қарқынды дамуын, дәстүрлі «парадигматикалық» лингвистиканың күрделі нәтижелер бермеуімен байланыстырады.

Қазіргі таңда коммуникативтік лингвистика теориялық алғышарттарына, зерттеу тәсілдері және зерттеу материалдарына байланысты әртүрлі бағытта дамып келеді. Коммуникативтік лингвистиканың:

- 1) «сөйлеу актісінің теориясы», (Searle) [6];
- 2) «дискурсивті семантика» (Ч. Филлмор) [7];

- 3) «процессуалды семантика» (Г. Виноград) [8];
- 4) «коммуникативтік синтаксис» (Н.Д. Арутюнова) [9], (Г.А. Золотова) [10];
- 5) «контекстік лингвистика» (Г.В. Колшанский) [4];
- 6) «лингвистикалық текст» (Т.М. Николаева) [11];
- 7) прагмалингвистикалық сияқты әртүрлі лингвистикалық бағыттарды атауға болады. (Ю.С. Степанов, Т.В. Булыгина) [12].

Семантика мәселесін зерттеген ғалымдардың, бағыттардың қай-қайсысының да мақсаты – мағына өзгерісіндегі құбылыстарға көз жеткізе түсу. Сол бағыттардың негізінде қалыптасқан зерттеу бағдарларының бірі – коммуникативтік семантика.

Коммуникативтік семантика, жалпы коммуникативтік грамматикаға қатысты зерттеу тақырыптары жайлы тіл білімінде әртүрлі – қажетті және қажеттілігі жоқ деген пікірлерде айтылады. Тілдің коммуникативтік ерекшеліктері ғалымдар тарапынан бірде мойындалса, бірде құрылымдық грамматиканың ауызекі сөйлеудегі көрінісін шартты бөлек терминмен, яғни «коммуникативті грамматика», сол сияқты семантикаға келсек, «коммуникативті семантика» терминімен атаудың қажеті жоқтығы көрсетіледі. Бұл пікірлер соңғы жылдар еншісінде, тіл білімі деңгейінде коммуникативті грамматиканың мәселелері мойындалып, талдана бастады. Соның бірі – коммуникативтік семантика немесе қатынас барысында қолданысқа түсіп, өзгеріп, түрлі мағыналық үдерістерге ұшырайтын қатысымдық семантика. Коммуникативтік семантиканы қазақ тіл білімінде қатысымдық мағына терминімен жарыспалы қолдану үрдісі де бар.

Қатысымдық мағынаның басты негізі – қатынас негізінде қалыптасқан, өзгеріске ұшыраған, қатынас мақсатына жұмсалған сөз семантикасы.

Қатысымдық мағынаның қарастыратын нысаны тек сөз, сөз тіркестері немесе сөйлем семантикасымен, тіпті, мәтін семантикасының мазмұнын ашумен шектелмейді. Қатысым барысындағы грамматикалық тұлғалар мен категориялардың да семантикалық өзгерістерге ұшырап, полифункционалды сипат алуда. Қатысымдық мағына – қатысымдық бірлік қызметіндегі тілдік «өзгеріс». Қатысымдық мағынаның пайда болу себебі де тілдегі бір-

ліктер мен грамматикалық мүмкіндіктердің әртүрлі қатысымдық қызметтерді орындауға ұмтылысы нәтижесінде пайда болады.

Қатысымдық мағынаның пайда болуына қазақ тілінің ішкі тілдік табиғаты да икемді. Оған негіз – көпөрісті қолданысқа ие бола алатын сөздердің қатысым барысында екінші бір сөзге синоним бола алу қабілетінің жоғары деңгейі.

Сөз мағынасы әр уақытта да зерттеліп келе жатқан құбылыс. Қазақ тілінде тұңғыш рет А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде сөз, мағына, ұғым түсініктерінің аражігін ажыратқан [13, 86-б.]. Ғ. Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі» кітабында бұл мәселе біршама тиянақталып, жүйеленген [14]. Бұдан кейін К. Аханов [15], Ә. Болғанбаев [16], Т. Қордабаев [17], Р. Барлыбаев [18] сияқты ғалымдардың еңбектерінде сөз мағынасы әртүрлі қырынан сөз етілген. 80-90-жылдардағы қазақ лингвистикасындағы семантика саласындағы зерттеулер ішінде М. Оразов [19], Е.З. Қажыбеков [20] еңбектерін ерекше атауға болады. Соңғы жылдардағы зерттеулерде сөз мағынасының прагматикалық, қатысымдық ерекшеліктеріне баса назар аударылып келеді.

Қатысымдық аспект жайлы орыс ғалымы Г.В. Колшанский: «Цельность теории языка должна определяться прежде всего той его характеристикой, которая выявляет соответствующие свойства языка как средства коммуникации... Описание языка, его структуры и системы должно быть нацелено на его коммуникативную функцию, должно учитывать «не только закономерности и нормы построения языковых единиц,.. но прежде всего их предназначение как коммуникативных единиц», – деп көрсетеді [4, 3-б.].

Ғалымның пікірінше, сөз мағынасы оның жұмсалымдағы, тілдің шынайы қызметін анықтайтын қатынастағы семантикасының айқындалуымен өлшенеді. Расында, сөз мағынасын анықтауда бұлай зерттеу ерекшелігі негізге алына бермегендігі де шындық.

Сонымен, семантикалық фактор – коммуникациялық процесті анықтаушы бірден-бір негіз болып табылады. Тілдің қатысымдық қызметі тілдік қарым-қатынастың ойлаумен байланыс-

ты мазмұнын құрағанда ғана жүзеге асады. Оның осы ойлаумен байланысты мазмұны коммуникация барысындағы тілдік бірліктердің семантикасынан көрініс табады. Коммуникациялық бірліктердің семантикасы: тілдік бірліктердің семантикасы, когнитивтік мазмұны және тілдік қарым-қатынастағы ойлау механизмінің жүзеге асуы сияқты құрылымға негізделеді.

Тілдің негізгі қызметтері туралы В.Г. Костомаров пен Е.М. Верещагин еңбектерінде: «Язык, несомненно, – средство коммуникации, но не только, мы уже отмечали, что, хотя коммуникативная функция языка является для него основной, язык является еще и хранителем (а также выразителем) культуры, т.е. наряду с коммуникативной, ему свойственна еще функция, которую удобнее всего называть кумулятивной. Конечно, для целей анализа от этой функции можно отвлечься и рассматривать исключительно так называемую реляционную семантику языка, но с точки зрения реально существующего феномена, онтологически язык не только передает внеязыковую информацию, но и накапливает ее, а также сохраняет», – делінген [23, 42-б.].

Коммуникативтік семантиканың зерттеу әдісінің негізгі өзіндік ерекшелігі – тілдік бірліктерді нақты қатысымдық (коммуникативтік) актінің шартына сәйкес және айтылымды (мәтінді) басшылыққа ала отырып талдау.

Тіл білімінде қазіргі уақытта қатысымдық бағыт функционалдық бағыттан өзінің кең өріс алуымен ерекшеленіп отыр. «Функционалды лингвистика» термині бірнеше:

а) әртүрлі экстралингвистикалық жағдайлардағы тілдің қолданыстық (функционалдық) ерекшеліктерін зерттеу – іскерлік қарым-қатынас, өндірістік, ойындық, оқытушылық т.б.;

ә) тілдің жеке қызметтерінің орындалуын үйрену – коммуникативтік, экспрессивтік, эстетикалық, аппелятивтік т.б. функционалды-семантикалық категория төңірегінде зерттеу және т.б. әртүрлі зерттеу бағыттарды білдіреді

Аталған функционалдық бағыттан қатысымдық бағыттың өзгешелігі – нақты тілдік бірліктерді белгілі қатысымдық актінің шарттарына сай талдау, әртүрлі қатысымдық актідегі тілдік

бірліктердің өзгешеліктерін жеке сөзде «не айтылды», «не туралы айтылды» деген мәселені қарастыру.

Бұлай бейнелеудің негізгі мақсаты – тілдік қатынасымдағы мағынаның қалыптасуы емес, жеке сөздің семантикасын сипаттау.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, сөздің тек қатысымдық актідегі қолданысына талдау жасау арқылы ғана сөз мағынасының жасырын, бірақ қатысымдық маңызды (релевантты) мағыналарына көз жеткізуге болады.

Сөзді қатысымдық тұрғыдан зерттеудің дәстүрлі мәтіндік зерттеулерден ерекшелігі, ол көп мағыналы сөздің және оның факторларының контексте жүзеге асуын емес, жеке мағынаның нақтылы қатысымдық актінің шартына сәйкес семалық құрылым жасау мүмкіндігін, яғни сөз мағынасының қатысымдық актідегі модификациясын қарастырады. Бұл арада сөздердің логикалық жағынан тіркесу мақсатына сәйкестігі мен тіркесу қабілеттерінің қырлары да (тіркесімділігі, алыстан байланысып тұратын логикалық тіркесімділігі, синтагматикалық жүйе ішіндегі тіркесе алу немесе тіркесе алмау, былайша айтқанда, қолданыла алу немесе қолданыла алмау жүйесі) зерттеу нысаны болып табылады.

Қатысымдық аспект жайын Г.В. Колшанский: «В самой природе языка изначально заложена его коммуникативная функция, предрешающая собственно цели и результаты, достигаемые человеком в процессе его использования», – деп түсіндіреді. [25, 5-31-б.]. Тілдің мақсатқа жетуге мүмкіндік беретін қабілеті де осы негізде ашыла түсу қажет. Тіл өзінің шығу, пайда болу кезеңдерінің өзінде осы мақсатты – негізгі нысан етіп көздейді. Дегенмен, тілдің бұл мүмкіндіктерін, коммуникативтік ерекшеліктерін ашуға қазіргі тіл ғылымы коммуникативтік грамматика, тіл білімі аясындағы тәсілдер арқылы енді ғана көз жеткізіп қарастыра бастады. Тілдің маңыздылығы тек қана таңбалаушылық қызметпен анықталмайды. Оның хабарламалық қасиетімен тікелей байланысты болады. Бұлар бірінсіз-бірі болмайды, басқаша айтқанда, бірін-бірі толықтырып тұратын бүтін бір процесстің екі жағы.

Мағынаны қатысымдық жағынан сипаттау мағына құрамындағы барлық компоненттерді тізіп көрсетуге мүмкіндік береді. Ол үшін мағына компонентінің қатысымдық актіден тыс жүйедегі бар жиынтығын білу қажет. Бұндай жағдай зерттеушіні әрдайым статикалық қалыпқа жүгінуге әкеліп соқтырады. Бұл теориялық тұрғыдан да, практикалық жақтан да тиімді, әрі дұрыс. Белгілі ғалым В. Матезиус көрсеткендей: «переход от статики к динамике в языкознании является наиболее надежным» [26, 69-б.]. Өйткені, статикалық тілдің күйі – сөздің қатысымдық мағынасын қалыптастырушы басты қозғаушы күш. Қатысым мақсатына сәйкес сөз уақытша мағынаға, шартты мағынаға да ие болуы ықтимал.

Ескерте кететін жайт: бұл бағыттағы зерттеулердің барлығы дерлік сөз мағынасын айтылым (высказывания) шеңберінде қарастырып келді. Бірақ мағынаны қатысымдық тұрғыдан зерттеу айтылым әрекетімен ғана шектелмейді, сөйлесім әрекетінің ерекше бір түрі – тілдесіммен де тікелей байланысты. Бұл тұрғыда И.Г. Ольшанскийдің мына бір пікірін келтіре кеткен жөн көрдік. Автор «коммуникативтік лингвистиканың дамуына байланысты сөздің коммуникативтік-функционалдық теориясын қарастыру арқылы оның жүйелік және құрылымдық көлемін тереңірек тани аламыз, номинативтік және коммуникативтік аспектілер тығыз бірлікте болады» дей келіп, сөзді қатысымдық тұрғыдан қарастыру арқылы сөздің қатысымдық мәні (статусы) тілдің қарым-қатынастық құралы қызметі арқылы анықталатынын айтады [27, 168-179-б.].

И.Д. Арутюнова «мағынаны қатысымдық тұрғыдан зерделеу, сөздің семантикалық мазмұны оның хабарламалық рөлімен байланысты» дей келіп: «Значение слова приспособляется к выполнению одного из двух коммуникативных заданий: идентификации предметов, о которых идет речь, и предикации, вводящей сообщаемое. В соответствии с этими двумя функциями лексические единицы подразделяются на идентифицирующие и предикатные», – деген тұжырым жасайды [28, 64-б.].

Ал Э. Шанквейлер сөзді қатысымдық тұрғыдан зерттеу бүгінгі күннің маңызды талабы екенін, онық қажет екенін айта

келіп: «В заключение сделать вывод, что значение слов как совокупностей компонентов значения или семантических признаков можно только тогда исследовать, если в основу коммуникативной семантики будет положен интерпретационный фон, всесторонние социально обусловленный», – дейді [29, 207-б.].

Демек, сөз өз бойындағы барлық мағыналық белгілері арқылы ғана біртұтас тұтастықта қаралып, толық мағына ретінде өмір сүре алады. Мағына – мағыналық белгілердің жиынтығы. Ұғымдық жағынан бағдарлап қарасақ, семалық белгілердің өзі де мағынаның толық бөлшектерін жіктеп бере алмайды. Мағыналық белгілердің болуы сөз семантикасының өзгермелілігін, жұмсалымдығын қамтамасыз етеді. Сөздің жұмсалыу үдерісі барысында бір мағыналық белгі, мағынаны құраушы компонент оның басқа мағынада жұмсалыуына негіз болады да, сөз ауыспалы мағынада қолданылады. Мағыналық белгілер негізінде барып сөздің қатысымдық мақсатқа сай келетін семантикасы туындайды.

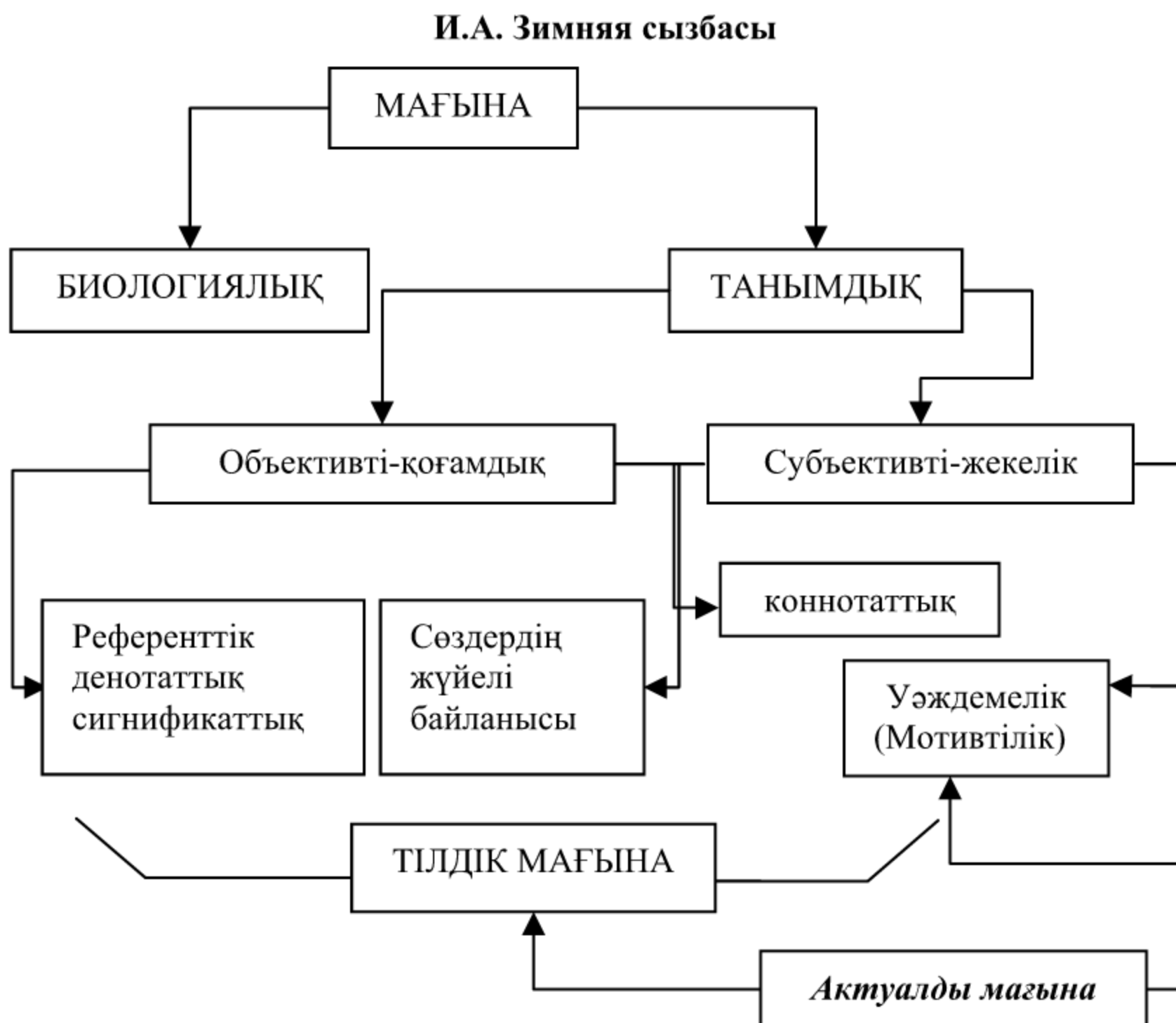
Сөз мағынасын қатысымдық тұрғыдан қарастыру тілдесім әрекеті арқылы сөз бойындағы әлеуметтік, танымдық, мағлұматтық, ақпараттық ерекшеліктерін жүйелі игеруге, танымдық тұрғыдан іске асыруға ықпал етеді.

Сөз мағынасының тілдік қарым-қатынастағы қолданысы ойлай және сезе алатын субъектінің ойлай және сезе алатын объектімен ұштасар тұсы деп атауға болады. Сондықтан да сөз мағынасының актуалдануы (сөйлеудегі қолданысы) қатысымдық актінің қалыптасуына себепші болады. Бұл жайлы Б.М. Гаспаровтың пікірімен келісуге болады. Ол: «Всякий акт употребления языка будь то произведение высокой ценности или мимолетная реплика в разговоре – представляет собой частицу непрерывно движущегося потока человеческого опыта», – деп айтқан [30, 10-б.].

Сөздің лексикалық мағынасы нақты тілдік қарым-қатынасқа түсу барысында хабарды жеткізуші және қабылдаушы көзқарасына, әртүрлі тілдік жағдаяттағы себептерге байланысты жаңа мағыналық қолданыстармен толыға түседі.

Сөз мағынасын қатысымдық актіде қарастыру төмендегідей негізде жүзеге асатынын Н. Алефиренко [31, 8 б.] И.А. Зимняя сызбасы арқылы береді:

1-кесте

Аталған сызбада көрсетілгендей, талданылған семантикалық категориялар өте тығыз байланыста болып келеді. Тілдік мағына өзінің бойында тілдік және тілден тыс білімді де жинақтайды. Тілдік емес білімнің мазмұны адам танымының нәтижесінде затқа берілген атау референттік, деонотаттық, сигнификаттық деңгейде және коннотаттық мағынаның бірлігінде көрініс табады. Сонымен, танымдық мағына уәжділіктің мақсатқа қатынасын білдіреді. Осыған байланысты «мағына» және «мән» ұғымдарын тілдік таңбаның тұрақты әрі өзгермелі бөлігі деп тануға болады. Мағына – тілдік қарым-қатынас барысында,

баяншы мен қабылдаушының өзара түсінісуін қамтамасыз ететін, өзгермейтін, тілді қолданушылардың барлығына түсінікті, ортақ құбылыс. Ал қатысымдық мағына – өз бойында тілдік және тілдік емес мазмұнды бірлікте қарастыратын, тілдік мағынаның сөйлеуде актуалдануы. Демек, қатысымдық семантикаға негіз болып тұрған мағыналық белгі қатысым үдерісіне бағынып, актуалданады. Актуалдануды басқаша айтқанда, сөздің басқа мағынадағы жұмсалымының қолданыста басымдыққа ие болуы деп те түсіндіруге болады.

Бекіту сұрақтары

1. Лингвистикалық семантиканың қалыптасу кезеңі және негізін салған ғалымдар.
2. Лингвистикалық семантиканың бағыттары. Олардың зерттеу нысаны, ерекшеліктер (Құрылымдық семантика, туындаушы семантика, интерпретациялық семантика, коммуникативті семантика).
3. Қазақ тіл біліміндегі қатысымдық мағына мәселесі.
4. Қатысымдық семантиканың зерттеу әдісінің негізгі өзіндік ерекшеліктері.

Тест тапсырмалары

1. Семантиканы лингвистикалық, логикалық, психологиялық деп бөлген ғалым...

- А) Ст.Ульман
- Ә) М.М.Покровский
- Б) Л.М.Васильев
- В) Х.Рейзиг
- Г) Г.Гиро

2. Қатысымдық семантиканың басты ерекшелігі:

- А) Тілдік бірліктерді нақтылы қатысымдық актінің шартына сәйкес зерттеу
- Ә) Сөздің тура мағынасын негізге алу
- Б) Сөздердің, сөз тіркестерінің этимологиясын басшылыққа алу
- В) Сөздердің семантикасын қарастыру
- Г) Сөздердің мағынасының дамуын зерттеу

3. Сөзді қатысымдық тұрғыдан зерттеудің басқа зерттеулерден айырмашылығы:

- А) Айтылымды басшылыққа алуы
- Ә) Жеке мағынаның қатысымдық актілік модификациясын қарастырады
- Б) Тілдік қатынастағы мағынаның қалыптасуы
- В) Көп мағыналы сөздің контексте қалыптасуы

4. Лингвистикалық семантиканың қалыптасу кезеңі.

- А) ХІХ ғасырдың І жартысы
- Ә) ХІХ ғасырдың ІІ жартысы
- Б) ХХ ғасырдың І жартысы
- В) ХХ ғасырдың ІІ жартысы

5. «Схема – норма – қолданыс – акт» тізбегі тән семантикалық бағыт.

- А) Туындаушы семантика
- Ә) Құрылымдық семантика
- Б) Интерпретациялық семантика
- В) Коммуникативті семантика

6. Тіл моделінің құрылымдық жүйесін «мағынадан мәтінге» қарай және «мәтіннен мағынаға» қарай қарастыратын бағыт

- А) Туындаушы семантика
- Ә) Құрылымдық семантика
- Б) Интерпретациялық семантика
- В) Коммуникативті семантика

7. Қазақ тіл білімінде алғаш рет сөз, мағына ұғым түсініктерінің ара-жігін ажыратқан ғалым...

- А) А.Байтұрсынұлы
- Ә) Ғ.Мұсабаев
- Б) К.Аханов
- В) Ә.Болғанбаев

8. Негізгі қызметі – сөйлемнің семантикасы мен логикалық аспектісін нақтылау болып табылатын бағыт

- А) Туындаушы семантика
- Ә) Құрылымдық семантика
- Б) Интерпретациялық семантика
- В) Коммуникативті семантика

9. Коммуникативтік семантикаға тән құрылым

- А) Тілдік бірліктердің семантикасы, когнитивтік мазмұны және тілдік қарым-қатынастағы ойлаудың механизмі
- Ә) Сызба, норма, қолданыс
- Б) Мағына, мәтін, мағына
- В) Сөйлем семантикасы, сөйлем құрылымы

10. Қатысымдық мағынамен жарыспалы қолданылатын термин

- А) Актуалды мағына
- Ә) Коммуникативтік семантика
- Б) Коммуникативтік лингвистика
- В) Сөйлеу актісі

Пайдаланатын негізгі әдебиеттер

1. *Guiraud P.* La semantique. – P., 1964.
2. *Ullmann St.* The Principles of Semantics. – Oxford, 1963.
3. *Васильев Л.М.* Современная лингвистическая семантика: учебное пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
4. *Колшанский Г.В.* Контекстная семантика. – М., 1980. – 119 с.
5. Тіл білімі сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Э.Д. Сүлейменова. – Алматы, 1998. – 541 б.
6. *Searle I.* Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language. – London, 1969.
7. *Филломор Ч.* Об организации семантической информации в словаре // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 14. – С. 23-61.
8. *Виноград Т.* К процессуальному пониманию семантики // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 12. – С. 123-171.
9. *Арутюнова Н.Д.* Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
10. *Золотова Г.А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982. – 368 с.
11. *Николаева Т.М.* Семантика акцентного выделения. – М.: «Наука», 1982. – 104 с.
12. *Степанов Ю.С.* В поисках прагматики (проблемы субъекта). – Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1981. – Т 40. – №4; Булыгина Т.В. О границах и содержании прагматики. – Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1981. – Т 40. – №4.
13. *Байтұрсынов А.* Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: «Атамұра», 2003. – 208 б.
14. *Мұсабаев Ф.* Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1959. – 141 б.
15. *Аханов К.* Қазақ тілі лексикасының мәселелері. – Алматы, 1956. – 91-б.
16. *Болғанбаев Ә.* Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер. – Алматы, 1957. – 88-б.
17. *Қордабаев Т.* Сөз және оның мағыналары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1958. – №1. – 55-63-б.
18. *Барлыбаев Р.* Сөз және оның мағынасы туралы // Тіл және әдебиет мәселелері. Мақалалар жинағы. – Алматы, 1963. – 3-10-б.
19. *Оразов М.* Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: «Рауан», 1991. – 216-б.
20. *Кажибеков Е.* Семантика тюркского слова. – Алматы, 1989. – 270 с.
21. *Konfuzius* Gespräche. – Berlin 1972. – S. 12.
22. *Қайдар Ә.Т.* Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10. – 18-21-б.

Қосымша әдебиеттер

1. *Верещагин Е.М., Костомаров В.Г.* Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980. – 320 с.
2. *Гак В.В.* Единицы семантической системы языка // Вопросы семантики: Тезисы докл. – М., 1971. – С. 46.

3. *Колшанский Г.В.* Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 5-31.

4. *Матезиус В.* О потенциальности языковых явлений // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С 42-70.

5. *Ольшанский Н.Г.* Коммуникативный подход к семантике слова // Сб. науч. трудов МПНИИЯ. – Вып. 252. – С. 168-179.

6. *Арутюнова И.Д.* Логическое теории значения // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 92-118.

7. *Шанквейлер Э.* К вопросу о коммуникативной семантики // Проблемы лексикологии. – Минск, 1973. – С. 207-213.

8. *Гаспаров Б.М.* Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 267 с.

9. *Алефиренко Н.* Спорные проблемы семантики. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.

II МОДУЛЬ

СӨЗДІ ҚАТЫСЫМДЫҚ ТҰРҒЫДА ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1. Аталымдық және қатысымдық аспектілердің байланысы
2. Сөз мағынасын дифференциалды және интегралды жолдар арқылы талдау

Сөз мағынасын коммуникативтік тұрғыдан талдау дәстүрлі семасиологиялық зерттеулерді жаңаша ойластыру, кейбір теориялық мәселелерді қайтадан қарастыруды талап етеді.

Сөздің аталымдық (номинативтік) және қатысымдық (коммуникативтік) аспектілерінің байланысы. Жалпы, бұл мәселе, мағынаның екі қыры, лингвистикада бұрыннан қарастырылып келе жатқан мәселелердің бірі. Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерінің бірі Қ. Жұбанов тілдің өзіндік екі ерекшелігі ретінде номинация және коммуникацияны таниды. Олардың айырмашылықтарын: «Әр нәрсенің өзін жеке көрсету, даралап айту қасиетіне ие болған сөз – зат, сипат, құбылыс аттары болып қалыптасқан. Бұл аталғандар – тілдің негізгі өзгешеліктері. Тілдегі осы айтылған ат қою мүмкіншілігін номинация дейміз. Тілдің бұдан басқа тағы бір қызметі – хабар беру. Оның бұл өзгешелігін коммуникация дейміз», – дей келе, ғалым тілдің бұл қызметтерінің ерекшелігін мысалдармен дәлелдеп көрсетіп, «Сөз белгілі тәртіппен тізіліп барып, хабар болады. Сөздер жеке-жеке жүреді, бірақ олар жекелік үшін жасалған емес, басқаға жанасым тауып, үйлесерлік болып жасалған. Өз басы атау болуға жаралған сөзді бүтін дейміз. Бүтін, әрине бөлшек емес. Сөйте тұра, олар құрамды бөлшек болып барып, материал болып, тұтас ой туғызатындықтан, жеке сөздерді үйлесім табушылар тобының бір бөлшегі дейміз», – дейді. [32, 98-100-б.]. Ғалымның пікіріне сүйене отырып, сөздің аталған екі қызметі ажырамас бірлікте болады. Сөздің атауыштық қасиеті арқылы аталымдық қызметі көрініс берсе, бір нәрсе жайлы хабар беру,

қарым-қатынас құралы болу арқылы коммуникативтік қызметке ие деген қорытынды жасауға болады.

Қатысымдық актіде сөз мағынасы бір уақытта екі түрлі деңгейде: тілдік деңгейде және деңгейлерінде қарастырылады. Сөз тілдік бірлік ретінде екіжақтылық қасиетке ие. Ол тілде бір уақытта әрі аталымдық әрі қатысымдық бірлік болатындығын көрсетеді. Сөздің мағынасы аталымдық бірлік ретінде шындық болмыстың адам санасында бейнеленуінің нәтижесі ретінде көрінеді. Бұл жерде бейнелену оның негізгі мазмұнын, ал материалдық қабығы жүзеге асырылған сөз мазмұнындағы абстрактілі ойлаудың тірегі болып табылады. Бұл мазмұн тілдік қатынаста сөздің қатысымдық мағынасы ретінде көрініс табады.

Сөздің аталымдық қасиетін А. Салқынбай былайша түсіндіреді: «Номинация тілдегі барлық номинациялық қызмет атқаратын бірліктердің жасалуының танымдық табиғатын қарастырады. Сөздердің барлық ерекше мағыналары тек сөзжасамдық процесс арқылы жасалмайды, синтаксистік байланысқа түскенде, контексте ауыспалы, окказионалды, келтірінді мағыналары анықталады. Кез келген сөз нақты коммуникацияның (тілдік байланыстың) мақсаты мен міндетін, хабар беру қажеттілігін өтеуден туындайды, сондықтан сөйлемнің номинативтік табиғатын айқындау да күрделі міндет атқарады», – деп түсіндіреді [33, 61-62-б.].

Сонымен, сөз – затқа деген қатысы бойынша аталымдық бірлік, ал қатысымдық актіге қатысы бойынша – қатысымдық бірлік. Сөздің аталымдық аспектісі гносеологиялық талдауда, қатысымдық аспект мәтінді талдағанда жүзеге асады [34, 8-б.].

Аталған бұл екі аспект тіл мен ойлауды байланыстыра отырып, сөз мағынасына тікелей әсер етіп, оны (сөз мағынасын) тіл мен ойлаудың қатар феномені етеді [35, 8-б.].

Бұл тұрғыда К. Аханов: «Тіл – тек қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге ойлаудың, ойдың жарыққа шығуының да құралы. Адамның тілі ой арқылы, тілдегі сөйлемдер мен сөздер арқылы айтылып, белгі бола алады. Ой және оның мазмұны тіл арқылы көрініп, сол арқылы ұғынылады. Адам өз ойын басқаларға тіл арқылы айтып, не жазып жеткізеді», – деген [36, 53-70-б.].

Ғалым пікірінен тіл мен ойлаудың ажырамас бірлікте екеніне, ойлаудың тіл арқылы жүзеге асатынына көз жеткізуге болады.

Осы аталған екіжақтылық қасиетке байланысты мағынаның адам санасында қалыптасуын И.А. Стернин: «Значение формируется у индивида двумя путями: коммуникативным (путем вычленения значений единиц из коммуникативных актов)» и некоммуникативным (из общественной практики). Первый путь возможен, так как значение имеет коммуникативный аспект, реализуется в коммуникации, обнаруживая себя в ней; второй путь – в силу того, что значение как элемент номинативного знака представляет собой отражение действительности, которое осуществляется в процессе общественной практики [34, 8 б.]», – деген, ғалымның ойынша, сөздің коммуникативтілігінің өзі сөз мағынасын актуалдандыруда маңызды қызмет атқарады. Сондықтан сөз мағынасының актуалданып, екінші, үшінші мағыналарға ие болуы жеке сөздің тілдің ішкі табиғатына сәйкестігіне, сөздің жалпы қолданыстағы белсенділігіне де тәуелді болып табылады.

Тілдің қарым-қатынастық қызметі жайлы Ә. Тұрғынбаев пен Л. Нұсқабаева: «Тіл «дайын ойды» жеткізу құралы ғана емес. Сонымен бірге ол – ойдың пайда болу, қалыптасу құралы да. Көрнекті орыс психологы Л.С. Выготский (1896-1934) айтқандай, ой сөз түрінде айтылып қана қоймайды, сондай-ақ сөз түрінде іске асады. Олай болса, тілдің коммуникативтік, қатынас құралы болу қызметі оның екінші негізгі қызметімен – ой-пікірді қалыптастырушы қызметімен, яғни гносеологиялық функциясымен айырғысыз байланыста, бірлікте іске асады. ХІХ ғасырдың бірінші жартысында дүниеден өткен немістің аса ірі тілші-ғалымы В. Гумбольдт тілді «ойды құраушы орган» деп атағанда, оның дүниетанымдық функциясы туралы айтқан. Тілдің бұл екі негізгі, басты функциясының табиғи бірлігі және табиғи бірлікте үздіксіз дамуы тілді қоғам ұрпақтарының әлеуметтік-тарихи тәжірибесін жинақтап сақтаушысына, алға апарушысына айналдырады» – дейді [37, 23-34-б.].

Ақпарат таңбасы (жазылатын семиотика және ауызша семиотика) шартты болса да, кезеңнен кезеңге, ұрпақтан ұрпаққа

беріледі. Әрине, өзгерістер тілдік санадағы өзгерістермен баяу түрде болса да дамып, көп уақыт мөлшерлерінің еншісінде ғана салыстырмалы қарау нәтижесінде анықталады. Ал тіл таңбалық ұғым болғандығына қарамастан, гендік қасиеттерімен берілетін тілдік ерекшеліктерге ие.

Сонымен, тілдік аталымның табиғатын зерттеу тілдің түрлі аспектісімен тығыз байланыста жүзеге асырылады. Аталымды зерделеуде ғалымдар тіл біліміндегі негізгі қағида болып саналатын таңбалаудың гносеологиялық және лингвистикалық аспектілермен тығыз байланыстыра қарауды дұрыс деп санайды. Сондықтан тіл мен ойлау, оның көрінісі болып саналатын атау тіл білімінде өзекті мәселе болып есептелінеді. Сонымен қатар тілдің қатысым қызметіне де жылдан-жылға қызығушылық артып келеді. Себебі, мағыналы түрде лингвистикалық бірліктерге жан-жақты талдау жасау үшін тілдің түрлі деңгейімен салғастыра отырып саралау, бүгінгі күннің сұранысынан туындап отырғаны белгілі [38, 100-б.].

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, кез келген тілді қолданушы әрбір сөзді оны бұрын естімесе де қолдана алады және жаңа қолданысын да еркін түсіне алады. Бұл жағдайдан байқайтынмыз, мағына тек қана жеке қатысымдық акті барысында танылған семантикалық компоненттерден ғана емес, қоғамдық тәжірибе барысында жүзеге асырылған қоғамдық білімді, қоғамдық танымды бейнелейді. Қатысымдық актіде түсініп, қабылдайтындай дәрежеде мағынаның барлық мазмұны қамтыла бермейді. Жеке семантикалық компетенцияда кез келген тілді қолданушының тәжірибе барысында қалыптасқан өзінің «қоры» болады. Бұл қор тілді қолданушылардың көпшілік бөлігінің арасында тәжірибе ортақтығына байланысты сәйкес келуі мүмкін немесе жеке қолданушының тәжірибесіне байланысты болады және оны семантиканың жеке компоненті етеді. Осыған байланысты мағына психикалық шындық (нақтылық) ретінде не тілдің ұжымдық қолданыстағы тәжірибесінде, не жеке тұлғаның тәжірибесінде қамтылған қолданыстардың жиынтығы болып табылады.

Сөздің аталымдық және қатысымдық мағынасын қарастырғанда оған әсер ететін экстралингвистикалық, интралингвистикалық факторлар ықпалы ерекше. Тіл мен ойлаудың байланысы Ф.Ш. Оразбаеваның тілдік қатынас теориясын қарастыратын еңбегінде мынадай тұжырымдар арқылы көрініс тапқан: тілдің хабарлау қызметі мен қарым-қатынастағы рөлін мағынаны жеткізу барысындағы / код/ кілт, шешім деп қарау – тек шартты түрде ғана айтылған анықтау. Ол тілдің барлық қатысымдық қасиеті мен қызметін толық көрсете алмайды. Өйткені сөз немесе тілдік тұлға белгілі бір мағынаны білдіру үшін кодпен / құлыппен байланыстырылады деген ойға жүгінсек, онда ең алдымен сол код /құлып/ деген ұғымның өзін айқындау керек болады және тілдік тұлға мұндай жағдайда кодпен қалай байланысады, соны шешу қажет болады. Міне, осының бәрі түсініксіз, әрі анық емес.

Демек, тілді анықтау, оның негізгі белгілерін көрсету шартты ұғымдар арқылы іске аспайды, оның оймен, санамен байланысты қарастырылуының өзі тілдің ерекшелігін аңғартады [39, 37-38-б.].

Мағынаны ұжымдық-тілдік түсініктің фактісі ретінде түсінуде мағынаға қатысымдық талдау міндетті түрде қажет. Мағынаның барлық компоненттері түгелдей дерлік қатысымдық актіде жүзеге асырылып, қамтылды, нақтыланды деп айта алмаймыз. Сондықтан мағынаны толық сипаттау үшін аталымдық және қатысымдық аспектілер теңдей дәрежеде қажет және қатысымдық талдау зерттеуші экспериментімен, компетенцияның эксперименталды тәсілдерімен, қол жеткізілген қоғамдық танымның дәрежесіне сай логикалық талдаулармен толықтырылып отыруы тиіс.

Қатысымдық семантиканың ерекшелігін аша түсу үшін сонымен бірге оны «сөз семантикасы» мен «сөздің айтылым семантикасы» аралығында қарастырып, өзара салыстыра айқындауға ұмтылған орынды.

Мағынаны қатысымдық тұрғыдан қарастыру күн тәртібіне айтылымдағы сөздің «жекелік» қолданысын зерттеу нысаны етуді көздейді. Бұл мәселені екі түрлі жолмен: біріншісі –

қатысымдық актіден тыс дербес тілдік бірлік ретінде, екіншісінде тілдік қатынастағы айтылымда білдіретін жалпы мағынасының құрамында қарастыруға болады.

Мағынаны сипаттаудың бірінші жолы дәстүрлі лингвистикада кең өріс алса, екінші жол тек коммуникативтік лингвистиканың бірнеше бағыттарына тән. «Языковая семантика начинается только на уровне высказывания, лексические же значения можно рассматривать лишь как продукт классифицирующей деятельности человеческого сознания» [4, 138-140-б.].

Сөз жеке маңызды тілдік бірлік ретінде нақты деректі білдіреді. Сөзді кез келген тілді қолданушы әртүрлі жағдайда, тіпті, жас балаларға дейін сөзді оңай атап, оның жақын мағыналарын бірден ажыратып, ауыстырып қолдана алады. Психологиялық, психолингвистикалық, нейрофизиологиялық тәжірибелер сөз және оның мағынасының болуы оның физикалық және психикалық бірлік адамдар өмір сүруі үшін «жеке күйдегі» екенін барынша нақтылықпен көрсетті.

Сөз тілде айтылымның негізін құрайды, ол бұдан сапалық белгісінен, аталымдық дербестігінен айырылып қалмайды.

Сөз мағынасын қатысымдық тұрғыдан қарастырудағы теориялық маңызды мәселелерінің бірі – сөз мағынасын дифференциалды және интегралды жолдар арқылы талдау. Мағынаны дифференциалды талдаудың негізін Ж. Катц, Ж. Фодор, Р. Кемсондар салса, орыс тіл білімінде бұл мәселе А.Н. Шрамм, Петренко, Цветков еңбектерінде өз жалғасын тапты. Қазақ тіл білімінде Ғ. Хасановтың «Сөздің лексикалық мағынасының құрылымы» атты зерттеу-еңбегінде қарастырылады [40].

Мағынаны дифференциалды бағыт арқылы талдауды орыс лексикологы А.Н. Шрамм: «Содержательное определение значения включает, с одной стороны, такие семантические компоненты, которые сигнализируют о вхождении данного значения в определённую лексико-семантическую парадигму, и, следовательно, являются общими для всех членов парадигмы, а с другой – такие компоненты, которые отличают одно значение от других в пределах данной парадигмы», – деп түсіндіреді [41, 59-б.]. Яғни, сөз контекстегі кейбір мағыналарға ғана қатысты

анықталып, мағынасы ашылады да, басқа жағдайларда, басқа ситуация шеңберінен тыс ауыспалы мағынасын жоғалтады деген сөз. Бұл – тілде бар процесс. Ал Ф.А. Литвин сөздің қатысымда пайда болатын мағынасына тән бұл ерекшелікті сөз мағынасын жүйедегі орнымен, жүйедегі мәнімен байланыста қарастыруды ұсынады [42, 72-82-б.].

Мағынаны дифференциалды бағыт арқылы айқындау, компонентті талдау мен лексиканың жүйелігін зерттеудің нәтижесі болып табылады. Бұл фактор мағынаның құрылымнан тұратындығын, оның бөлшектенетіндігі туралы идеяны дамыта отырып, семасиологияда маңызды рөл атқарады. Бұл семантикалық элементтердің көптеген түрін бөліп тануға және лексикалық бірліктердің негізгі құрылымдық компоненттерін зерттеуге жол ашты. Алайда, соңғы уақытта семантикада бұл бағыт толық қолданыс таба алмай отыр. Бұның себебі іс жүзінде бар нақты мағына семантикалық компоненттердің санына дәл келмейді, сондай-ақ мағына компоненттерінің нақты жиынтығы шектеулі болады.

Дифференциалдық тұжырым өзінің прагматикалық негізін қарапайымдылыққа талпынумен, мағынаны бейнелеудегі үнемшілдікпен сипатталады.

Бұл бағыттың өкілдері сөздің семантикалық компоненттерінің санын азайтуды басшылыққа алады, лексикографиялық пайымдауды түсіндірмелі сөздіктегі мағынасына сәйкесінше қосып жазуға тырысады.

Алайда, кез келген сөз мағынасының түсіндірілуі – оны сипаттаудағы бір ғана нұсқа екені анық нәрсе. Сондықтан сөз мағынасы мазмұнының толық қамтылмағанын басқа сөздіктермен салыстыра отырып, оңай-ақ көз жеткізуге әбден болады. Бұндай талдау біржақтылыққа әкеп соғады, сондай-ақ тілді бүтін бір құбылыс ретінде түсіндіру мүмкіндігінен айырады.

Тілде мағынаның компоненттері бәрі бірдей құрылымды айырушы қызмет атқармайды, бұл жерде семантика біршама көптігімен ерекшеленеді. Мағына табиғаты өзара бір қатаң тәртіпке бағынған ірі де үлкен бөліктерден басқа, бір-бірімен араласып, қиылысып жатқан кішкентай бөліктермен де та-

нылады. Лексикалық мағынаның көптігі, өз ішінде толықтығы, өз ішінен бөлініп шығатын компоненттердің саны мен сапасына байланысты. Басқаша айтқанда, мағынада дифференциалды семантикалық компоненттерден басқа әртүрлі типті компоненттер болады. Алайда, компоненттердің осы түрі лексикалық мағынада басты қызмет атқарып, айқын көрінеді. Бұл бөліктердің негізгі ерекшелігі – тәжірибеде көп қолданылатындығы, қатысымдық акт үшін қажеттілігі.

Жоғарыда талданған мәселелерден көз жеткізгеніміздей, мағынаны қатысымдық тұрғыдан талдау дифференциалды емес, интегралды болу керектігін көрсетеді.

Интегралды талдау мағына ұғымына сөздегі барлық семантикалық белгілерді енгізу деген сөз. Бұл тұжырым М.В. Никитиннің, А.Ф. Лосеевтің, А. Плотниковтың еңбектерінде берілген. Шын мәнінде, әрбір сөз мағынасы шексіз түрде толып жатқан әрқилы мәндік реңк, бояуларға толы болады. Осылардың барлығы сөйлеу кезінде мағынаны дәл жеткізуге, ұғындыруға өз септігін тигізеді. Біз қарапайым, жай ғана әңгімеде қаншама сырлы да сұлу сөздерді қолданып жатқанымызды тіпті, байқамай да қаламыз [43, 410-б.].

Мағынаны интегралды фактор арқылы тану оны бейнелеуші құбылыс деп тануға әкеледі.

Бейнелеуіштік тұжырым – мағынада заттың әртүрлі жағдайда көрінетін белгілерінің көптеген түрі бейнеленетінін көрсететін тұжырым. Бұл белгілер әр қилы, яғни негізгі, елеулі, елеусіз болып бөлінеді. Мағынаның анықтамасы осы белгілердің әр алуандығын көрсетуі қажет, өйткені бұл белгілердің барлығы шындық болмысты, қатысымдық актіні бейнелейді. Мағынаның бейнелеуіштік тұжырымы лингвистикада іс жүзінде қабылданған.

Тәжірибе көрсеткендей, теориялық және қолданбалы тіл білімінің әр саласында интегралды талдау жүргізу бұл бағыттың теориялық жағынан да, практикалық жағынан да тиімді екенін дәлелдеп отыр. Интегралды концепцияда сөз мағынасының ауқымы тілдік компетенцияның барлық белгілерін қосып алу арқылы анағұрлым кеңейеді.

Ескерте кететін жайт: сөз мағынасын талдаудың интегралды жолы дифференциалды бағытты теріске шығармайды. Оны жеке жағдай ретінде өзіне қосып алады. Дифференциалды тәсіл сөз қолданысының бірнеше жағдайын ғана сипаттаса, интегралды талдау тәсілі жалпылық қасиетке иелігімен ерекшеленеді.

Интегралды тұжырымға байланысты мынадай заңды сұрақ туындайды. Лексикалық мағынаның нақтылы ауқымы, айқын шекарасы бар ма? Бұл сұраққа жауап ретінде: лексикалық мағынаның нақтылы шектелген ауқымы бар, бірақ оны есептеу мүмкін емес екендігін айтып өтуге болады.

Қалай болғанда да, дифференциалдық талдау бағытымен қатар, интегралдық талдаудың да негізді екендігін мойындау қажет. Сөз, дәстүрлі семантикада талданып жүргеніндей, ұғымдар жиынтығының кешенді көрінісі. Оны бейнелеу деп танысақта, ұғымдар жиынтығының мағынаны құрауы деп қарастырсақта кешенді категория екендігі анық. Сөздің бірнеше мағынаны берудегі қабілеті де осыдан туындайды. Нәтижесінде қатысымдық семантиканы қарастырудың ғылыми негізділігі дәйектеле түседі.

Сөз мағынасының ауқымын өлшеуге болмайтындығының себептерін зерттеушілеріміз: «...во многих предметных областях противопоставления на нижних уровнях детализации не выявлено с достаточной последовательностью, так что денотатные поля имен отчасти накладываются одно на другое. В конечном счете все определяется тем, насколько разработана в опыте, в деятельности и в сознании людей та или иная предметная область. В связи с этим нередко затруднительно установить исчерпывающий набор сем», – деп түсіндіреді [34, 310 б.].

И.А. Стерниннің сөз мағынасының шектелмеуінің себептерін Ғ. Хасанов: «біріншіден, қоршаған ортаның көптеген объектілерін айқын түрде аңғаруға, дифференциялауға болмайтындығы – мағынаның шектелмеуіне негіз болады. Екіншіден, бұл мәселе мағынада бейнеленетін шындық болмыстың үнемі өзгеріп, дамып отыратындығымен байланысты. Үшіншіден, танымның өзі білімнің тереңдеуіне қарай, оның жаңа бір қырына қарай бейімделіп, өзгеріске ұшырайды. Төртіншіден, мағынаның

шектелмейтіндігі шындық болмыстың бейнесінің адам санасының жуықтығына байланысты. Танымдық процесс өз алдына жуықтық қасиетке ие. Бесіншіден, мағынаның шектелмеу қасиеті оның құрамындағы әртүрлі қалыптағы семантикалық компоненттерге байланысты. Бұл компоненттер мағына құрылымында тұрақты не кейде тұрақсыз қызмет атқарып, мағынаның шектелмеуіне өз әсерін тигізеді. Алтыншыдан, мағынаның шектелмеуі бір затты тануда адамның әртүрлі жекелік қасиеттеріне болуына байланысты. Бұл айырмашылықтар бір көзқарастарды қалыптастыруға қайшы ықпал етеді, деп ой қорытады [34,19-20-б; 40, 37-б.].

Осы көзқарасты ұстанатын Ю.С. Степановтың тұжырымдамасымен салыстырып көрсек: «Сөйлесім деңгейінде мағына логикалық және лингвистикалық терминдерде де түпкілікті анықталмайды: ол жеке тұрмыстың, қоғамдық сананың және осы жағдайдың қайталанбауының тереңдігіне араласып кетеді. Сөйлесім деңгейінде мағына тілден және лингвистикадан тыс элемент болып табылады. Бұл деңгейде мағынаны анықтаудың өзі жеке оқиғалардың (көркем шығармалардан алынған цитаталар) саналы жасалу басымдылығы сияқты үлкен бір жетістік» [44, 12-б.].

Біз мағынаның белгілі бір шекарасы болмайтындығы туралы пікірмен толық келісеміз, осыған байланысты теориялық тұрғыдан мағынаның варианттылығы шектеулі болмайды деп қорытындылауға негіз бар. Алайда бұл тұжырымның өзі нақты дәлелдеуді қажет етеді. Егер де сөздің мағынасын варианттылығы ештеңемен шектелмейді десек, онда тілдесім әрекеті барысында сөйлесушілер бірін-бірі қалай түсінетіндігі және авторлық қолданыстағы жаңа сөз авторлық ойға сәйкес балама түрде қалай қабылданатындығы бізге мүлдем түсініксіз болып қалар еді. Осы тұста бұл мәселенің екі аспектісін бөліп көрсетеміз: онтологиялық және когнитивті. Онтологиялық жоспарда варианттылық пен константылық сөйлесіммен қатар, тұтастай алғанда тілдік жүйенің де жалпы ерекшелігі болып саналады. Осы аталған екі ерекшелік те «тілден тыс болмыстың объектілерінің түрлі топтарын белгілеу үшін бір ғана дыбыстық

форманың бірнеше рет қайталанып қолданылу мүмкіндігін білдіретін тілдік номинацияның өзіндік сипатына» [45, 48-б.] ықпалын тигізеді. «Сөздің қолданысының әралуандылығы және лексикалық мағынаның варианттылығы, сөздің белгілі бір семантикасының жалпы ерекшеліктеріне негізделеді. Мұндай сөздер, бір жағынан, барлық сөйлеушілердің сөзді бірдей түсінуін қамтамасыз етеді, ал екінші жағынан – лексикалық мағынаның вариантталу аясын анықтайды». Мәселенің келесі аспектісі – когнитивтік аспект сөздің сөйлесімдік мағынасының тұжырымдамасына, жеткізу теориясын қайталап қарастыруды талап етеді. Сөздің мағынасы біздің бүгінгі қолданып жүрген заттарымыз туралы білімге негізделіп жасалады. – Осы затты тану барысында оның шегіне жетуге бола ма? – деп тұжырымдалады. – Жоқ, болмайды, оның шегіне жету мүмкін емес. Адам санасында білімнің жинақталу шамасына қарай мағынаның көлемі де ұлғая береді. Осыған байланысты мағына да, мағынаның варианттылығы да өлшенбейді. Бірақ бұл жерде мағынаның динамикасы, яғни мағына және диахрония туралы айтқан дұрыс болып саналады. Ал егер синхронияда кездесетін мағына туралы айтатын болсақ, онда бұл мағына қандай да бір дәрежеде адамзат санасында бейнеленген білімнің шегін көрсетеді [45, 49-б.]. Бұл шекара шартты, уақытша болса да, белгілі бір деңгейде лексикалық мағынаның шекарасы мен оның варианттылығының шекарасын белгілейді.

Сөз семантикасын интегралды талдау «сөз мағынасы» және «өмір туралы білім» деген мәселелерді көтереді. Бұл, әсіресе, зат есімдер үшін өте маңызды. Бұл мәселені талдау үшін төмендегі түсінік-ұғымдардың аражігін ашып алған жөн: «өмір туралы білім», «ғылыми білім», «тұрмыстық білім», «энциклопедиялық білім» және т.б.

Ғылыми білім – нақтылы пән немесе құбылыс жайлы терең нәтижелі ғылыми ізденіс.

Тұрмыстық білім – адамның күнделікті өміріне қажетті заттар жайлы қажетті білім.

Энциклопедиялық білім – аталған затқа тікелей немесе жанама қатысы бар, кең ауқымдағы ғылыми білімнің жиынтығы.

Сол себепті өмір туралы білім деген түсінікті жоғарыда айтылған тілдік білім түрлерінің біртұтас жиынтығы ретінде қарастырған жөн.

Энциклопедиялық білімге қатысты салыстырмалы түрде «тұрмыстық білім» ұғымын да арнайы қарастыруға болады. Тұрмыстық білім – тіршілік танымы негізінде жинақталып, тілдік қатынас негізіне ықпал етуші білімнің жиынтығы. Осы білім негізінде жинақталған сөздік қор да тілдік қатысымның негізгі материалдары болып табылады.

Сөз өз семантикасында осы сәтке дейінгі қоғам жинақтаған білімді сақтайды. Алайда, бұл білімнің толығы тоқтамайды, ол өз мағынасы құрамына басқа да мағыналық белгілерді жинай береді. Сөйтіп сөз өзі ие болған мағыналарды тілдік қорға енгізе отырып, өз қызметін, тілдегі қолданыс ауқымын кеңейте түседі. Оның қатарын құраушы негіз – қатысым негізінде пайда болған сөз семантикасы, яғни сөздің қатысымдық мағынасы.

Қорыта айтқанда, сөздің лексикалық мағынасы өмір туралы тілдік білімнің бір көрінісі ретінде танылады. Тіл білімі саласындағы ғалымдар тарапынан жалпы семантиканың, оның ішінде, қатысымдық семантиканың даму бағдары, зерттеу нысанының кеңеюі, сөздің қолданыстағы семантикасын жан-жақты ашуға деген ұмтылыстың нәтижесінде жүзеге асырылған семантикалық зерттеулер қатысымдық мағынаны қарастырудың қажеттілігін айқындап отыр. Қатысымдық мағына – осындай кешенді зерттеулердің нәтижесінде қалыптасқан қазіргі қазақ тіл біліміндегі семантикалық ізденістердің зерттеу нысаны.

Қазіргі кезеңдегі тіл білімінде қалыптасқан түрлі жаңа бағыттар мен салааралық ғылымдар интеграциясы кез келген зерттеу нысанын «адам факторлармен, адамның құндылықтар әлемімен» бірлікте қарастыру идеясын алға тартады. Әсіресе, лингвистикадағы коммуникация саласы субъект факторына ерекше мән беріп, қатысым актісіндегі сөйлеушінің тілдік бірліктерді ұтымды қолдану мәселесін жиі сөз ете бастады. Субъект мәселесіне қатысты тұлғаның қоршаған ортасына, тұрмыс-тіршілігіне қатысты лексиканы өзінің эмоционалды жай-күйіне, талап-тілегіне лайықтап қолдану үрдісі әлі тұғырлы

зерттеу нысаны болған емес. Сондықтан, тілдік бірліктер жеке-леген сөз, сөйлем деңгейінде формальдік жақтан емес, мәтін, контекст, дискурс, сөйлесім жағдаяты, сөйлесімнің диалогтық формасы, коммуникативтік акт ретінде қарастырылады.

Қатысым – басты фактор. Қатысым мақсатына, сөйлеуші тұлғаның жеке тілдік білімнің қатысым барысындағы мақсатына бағынуына сәйкес сөздің қатысымдық мағынасы туындайды. Нәтижесінде, қатысымдық мағынаға ықпал етуші басты факторлар ретінде жеке тілдік тұлға, оның сөйлеу актісіндегі өз мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруға деген ұмтылысы және сөз мағынасының ауыспалы мағынада жұмсалуға деген бейімділігі анықталды. Сөз мағынасының, яғни оның аталымдық мағынасының ауыспалы мағынада жұмсалуға деген бейімділігі де басты факторлардың бірі болып саналады. Сөздің ауыспалы мағынаға айналу бейімділігі болмаған жағдайда қатысымдық мағынаның туындауы да қиындау мәселе. Ауыспалы мағынаға өту бейімділігі қатысымдық мағынаны туындатудың алғышарты болып табылады.

Ауыспалы мағынаға өту бейімділігінің болуы да шартты ұғым екендігі анық. Өйткені, кез келген сөз мағыналық белгілері арқылы ауыспалы мағынаға өтуге бейім болып табылады. Кез келген сөз бір мағынамен шектелмейтіндігі тілде жан-жақты көрініс тауып жүрген құбылыс. Өйткені сөз және оның мағынасы бірнеше мағыналық белгілерді қамту арқылы тілдік айналымда жұмсала алады.

Мағыналық белгілер мәселесінен тыс қатысымдық мағынаның туындауына себеп болушы сөздегі құбылыс – мағынаның уақыт, кезең, қатысым жасалып отырған кеңістік ауқымында өзектенуі немесе оны актуалдану деп те атап жүр. Сөз мағынасы қатысым мағынасына сәйкес және сол кезеңнің өзекті мәселелері мен ұғым-түсініктерін негізге ала отырып, актуалданады. Актуалданған мағына сөз мағынасының актуалдануына ауыспалы, яғни қатысым мақсатына сәйкес мағынада жұмсалуына себеп болады. Осы себептердің жиынтығы сөз мағынасының актуалдануын құрайды. Сөз мағынасының аталымдық мағынасын сақтай отырып актуалдануы тура мағы-

надағы актуалдану болса, сөз мағынасының белгілері арқылы өзгерген мағыналарға ауысып қолданылуы сөз мағынасының ауыспалы мағынадағы актуалдануы болып табылады. Мәселен, қазіргі жастар тіліндегі сленгтер мен лақап аттардың пайда болуы да осы актуалдану құбылысымен байланысты.

Актуалдану уақытша сипатқа ие болуы мүмкін. Уақыт кеңістігіндегі тілдік танымның өзгеруі актуалданып қолданылған сөздің қатысымдық мағынасының уақытша «өмір сүруіне» алып келеді. Яғни, белгілі бір кезеңде актуалды мәнге ие болған сөз мағынасы уақыт өте келе өз актуалдылығын жоғалтып, сөз қатысымдық мағынасынан айырылады. Сондықтан қатысымдық мағынаны уақытша құбылыс ретінде бағалауға да болады. Бірақ бұл – қатысымдық мағынаның бір ғана ерекшелігі. Өйткені барлық қатысымдық мағынада жұмсалатын сөздер уақытша емес. Тұрақты, қалыптасқан түрде де сөз сол қатысымдық мағынасында жұмсала алады. Қатысымдық мағынаның уақыт кеңістігіне қатысты осындай екі түрлі ерекшелігін де жоққа шығаруға болмайды.

Коммуникация – тілдің қызмет етуінің басты тетігі. Олай болса, тілдің қызмет ету мүмкіндігін қамтамасыз ететін сөз семантикасы да коммуникация арқылы айқындалып, өзгеріп, әр түрлі қызметтерді жүзеге асыруға икемделеді. Лексикалық бірлік тілде білдіретін негізгі мағынасы арқылы өзіндік орны бар бірлік болып табылады. Соған қарамастан, лексикалық бірлік тілдегі сөз семантикасының коммуникация жүйесіндегі мәтіндік, қолданыстық сипатына қарай өзгеріске ұшырап отырады.

Бұл тұрғыда Л.С. Выготский: «Слово почти всегда готово, когда готово понятие. Поэтому есть все основание рассматривать значение слова не только как единство мышления и речи, но как единство обобщения, и общения, коммуникации и мышления», – дейді [70].

Зерттеушінің пікіріне сүйенсек, тіл адам танымының ең жоғарғы деңгейіндегі құбылыс. Ал сөз мағынасы жалпы танымдық процесс барысындағы жеткізілген информацияның элементі ретінде танылады. Олай болса, тіл барлық танымдық процес-

тердің (қабылдау, жад, ойлау) ішіндегі өзіндік орны бар, ерекше құбылыс. Ол осы аталған барлық процестерге толық қатыса алады, сондықтан да тіл – бір уақытта хабарды сақтайтын және хабар мазмұнының қолданыстық орта болып табылады.

Қатысымдық мағына дегеніміз – сөздің негізгі семантикасынан ауытқып, жанама немесе негізгі семантика айналасындағы семантиканың берілуіне қызмет етуі болып есептеледі. Бұл өзгерістердің, яғни қатысымдық семантиканың айқындалуын талдауда жоғарыда дәстүрлі семантикалық зерттеулерге тән құрылымдық семантика элементтерін, тілдегі семантика түрлерін басшылыққа алып, жалпы талдау жасап өтілді. Семантиканың жіктелуіне тән бұл ерекшеліктердің де талдау негізі бола алатындығы айқын. Өйткені денотаттық, коннотаттық және сигнификаттық мағына бөлшектерінің, мағына түрлерінің талдануы оның негізгі семантикалық ерекшеліктерін, білдіретін мағынасының табиғатын айқындап алуға мүмкіндік береді. Осы негізден барып, оның қатысымдағы өзгеріс себептерін, өзгеру тәсілдерін анықтаудың орынды екендігін бағдарлаймыз. Бірақ қатысымдық семантика негізгі семантика емес деп, немесе негізгі семантика қатысымдық семантикадан өзгеше деп біржақты семантикалық тұжырым жасау орынсыз. Себепсіз салдар болмайтыны секілді, сөз қатысымдық семантикада негізсіз жұмсалмайды. Оған тілден тыс факторлары әсер ететіндігі жоғарыда талданып өтілді. Соған қарамастан, ішкі тілдік заңдылықтар жүйесі де семантикалық қолданбалы өзгерістерге ықпал етіп отырады. Мысалы, «Әй, дәу қара» деп әлдебіреуді атау арқылы сөз семантикасы өзінің негізгі мағынасында қолданылып тұрған жоқ, әйтсе де толығымен олай деп тұжырымдау да негізсіз.

Сөз мағынасының қолданыстағы өзгерісі лингвистикада бұрыннан қарастырылып келгендігі белгілі. Ал қатысымдық актіде сөз мағынасы түрлену жайына енді-енді ғана көңіл бөлініп келе жатыр.

Қатысымдық актіде сөз мағынасы тура және ауыспалы атамда әртүрлі актуалды мағына шартында көрінуі мүмкін. Бұлардың басты айырмашылығы тура мағыналық қолданыста негізгі (ядро) сема әрқашанда актуалданады. Ал ауыспалы қолда-

ныста негізгі сема актуалданбайды. Осыған байланысты сөздің тура және ауыспалы қолданысын шектеу сөзді қатысымдық тұрғыда қарастырудың алғашқы кезеңі (қадамы) болып саналады.

Бекіту сұрақтары

1. Тілдің аталымдық қызметі.
2. Тілдің қатысымдық қызметі.
3. Сөз семантикасы және сөздің айтылым семантикасы.
4. Дифференциалды бағыттың ерекшелігі неде?
5. И.А. Стернин тұжырымдамасы.

Тест тапсырмалары

1. Сөзді қатысымдық тұрғыдан қарастырудағы негізгі теориялық мәселелер:

- А) Дифференциалды және интегралды жолдар
- Ә) Сөздің тек аталымдық қызметіне талдау
- Б) Сөздің тек қатысымдық коммуникативтік қызметіне талдау
- В) Сөздің таңбалық қасиеті

2. Мағынаны дифференциалды талдаудың негізін салған ғалымдар:

- А) Ж.Катц
- Ә) И.Стернин
- Б) Л.Васильев
- В) Н.Караулов

3. Мағынаны интегралды талдаудың негізін салған орыс ғалымы.

- А) С. Степанов
- Ә) М.Никитин
- Б) В.Цветков
- В) А.Петренко

4. Дифференциалды бағыттың негізгі мәні:

- А) Мағынаны құрылымнан тұратынын, бөлшектенетіндігі туралы идеяны дамытты
- Ә) Контекстік рөлін дамытты
- Б) Айтылымды бірінші кезекте басшылыққа алды
- В) Лексикалық мағынаны негізге алды

5. Дифференциалды бағыттың қолданыс таба алмау себебі...

- А) Тілді бүтін бір құбылыс ретінде түсіндіру мүмкіндігін шектеді
- Ә) Мағынаны бейнелеудегі үнемшілдігі
- Б) Прагматикалық негізінің қарапайымдылығы
- В) Мағынаның құрылымдық компоненттерден тұратындығы

6. Интегралды талдаудың мәні:

- А) Бейнелеуіштік тұжырым
- Ә) Сөздің құрылымдық компоненті
- Б) Семантикалық компоненттердің санын шектейді
- В) Семантикалық элементтердің түрін бөліп тануға жол ашады

7. Энциклопедиялық білім деген не?

- А) Нақтылы пән, құбылыс жайлы терең нәтижелі ізденіс
- Ә) Адамның күнделікті өміріне қажетті білім
- Б) Аталған затқа тікелей қатысы бар кең ауқымды білім
- В) Аталған затқа жанама қатысы бар кең ауқымды білім

8. Ғылыми білім деген не?

- А) Нақтылы пән, құбылыс жайлы терең нәтижелі ізденіс
- Ә) Адамның күнделікті өміріне қажетті білім
- Б) Аталған затқа тікелей қатысы бар кең ауқымды білім
- В) Аталған затқа жанама қатысы бар кең ауқымды білім

9. Қатысымдық мағынаның туындауының алғышарты

- А) Сөздің ауыспалы мағынаға өту бейімділігі
- Ә) Сөз мағынасын шектеу
- Б) Баяншының негізгі ойын жеткізу
- В) Сөздің тура мағынасы

10. Тілдік қатынастағы сөз мағынасының жүзеге асуының негізгі түрлері

- А) Тура және ауыспалы қолданыс
- Ә) Тілдік қолданыс, ауыспалы қолданыс
- Б) Көпмағыналық
- В) Синоним, синонимдік қатар

Пайдаланылатын негізгі әдебиеттер

1. *Жұбанов Қ.* Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: «Ғылым», 1999. – 581 б.
2. *Салқынбай А.* Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). – Алматы: «Қазақ университеті», 1999. – 309 б.
3. *Стернин И.А.* Лексическое значения слова в речи. – Воронеж, 1985. – 170 с.
4. Языковая номинация. Виды наименований. – М.: «Наука», 1977. – 357 с.
5. *Аханов К.* Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2002. – 664 б.
6. *Тұрғынбаев Ә., Нұсқабаева Л.* Тіл аралық байланыстар мен қатынастар диалектикасы. – Алматы, 2005. – 216 б.
7. *Қасым Б.* Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. – Алматы, 2001. – 184 б.

8. *Оразбаева Ф.Ш.* Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 272 б.

9. *Хасанов F.* Сөздің лексикалық мағынасының құрылымы: Филол. ғыл. канд. дис... – Алматы, 1999. – 175 б.

Қосымша әдебиеттер

1. *Шрамм А.Н.* Структурные типы лексических значений слова // Филологические науки. – 1981. – №2. – С. 58-65.

2. *Литвин Ф.А.* Соотношение семантического и прагматического в содержании слова // Проблемы лексикологии. – Минск 1973. – С. 72-82.

3. *Никитин М.В.* Лексическое значение в слове и словосочетании. – Владимир: ВПИ, 1974. – 224 с.

4. *Степанов Ю.С.* Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика. – М.: «Наука», 1981. – 360 с.

5. *Силинский С.В.* Коммуникативная семантика английских имен лица: Дис... канд. филол. наук. – Ленинград, 1989. – 209 с.

ІІІ МОДУЛЬ

СӨЗДІҢ ҚАТЫСЫМДЫҚ МАҒЫНАСЫНА ЫҚПАЛ ЕТУШІ ТІЛДІК ЖӘНЕ ТІЛДЕН ТЫС ФАКТОРЛАР

1. Сөйлеу актісі – қатысымдық мағынаға әсер етуші басты фактор
2. Қоғамдық-әлеуметтік фактордың қатысымдық мағынаға ықпалы
3. Жеке тілдік тұлға – сөздің коммуникативтік семантикада жұмсалуына ықпал етуші фактор

Қатысымдық семантиканың пайда болуына тілдік және тілден тыс факторлардың ықпалы мол. Сөз белгілі бір тілдік заңдылықтардың немесе тілдің, тілдегі сөздердің қолданысына әсер ететін күштердің негізінде түрлі мағыналарда жұмсалып, қатысымдық мазмұнға ие болады. Сондықтан қатысымдық семантиканың ерекшеліктеріне бармас бұрын, оның қалыптасуына әсер етуші тілдік және тілден тыс факторларға тоқталған жөн.

Сыртқы дүние мен сана кез келген тілдің ұлттық ерекшелігін тудыратын маңызды екі фактор болып саналады. Сыртқы дүниені әдетте қоршаған орта немесе әлем дүниесі деп жарыспалы қолданылады. Ғылымда бұл құбылысты кеңістік-уақыттық континуум деп атайды. Бұлай атау кеңістіктің, уақыттың шексіздігін, үздіксіздігін білдірумен қатар «барлық нақтылықтың» эквиваленті болып табылады.

Кеңістік-уақыттық континуум мынадай маңызды элементтерді: табиғат дүниесі, этностың материалдық мәдениеті және материалдық әлем құбылыстары мен объективті маңызды байланыстар мен объектілер арасындағы байланысты қамтиды.

Ғалымдар пікірін негізге алсақ, табиғат дүниесі мен материалдық мәдениет, тілдің лексикалық жүйесіндегі ұлттық концептілерді қалыптастырады деген тұжырым жасауға болады. Себебі бұлар ұлттың ішкі ерекшеліктерімен қоса, ұлттың ұжымдық санасына да тікелей байланысты. Кез келген тұрмыстық

лексикаға қатысты әрбір атаудың астарында өзіндік тарих жатыр. Яғни олар жай ғана беріле салынған нәрселер емес, олар – сол қоғам иелерінің сан ғасырлық тәжірибесінің, сана-сезімінің, дүниетанымының хабаршысы. Сондықтан да сөз мағынасы – үнемі дамып отыратын, үздіксіз жетіліп отыратын құбылыс. Мағына қатыстық және абсолюттік прогресс бағытымен дамып отырады. Тілдің сөздік құрамының өсуі және сөздердің мағына сандарының ұлғаюы абсолюттік прогреске мысал бола алады [5, 147-б.]. Мағына дамуына сондай-ақ түрлі сыртқы (экстралингвистикалық) және ішкі (интерлингвистикалық) факторлар ықпал жасайды. Қоғам өміріндегі әртүрлі оқиғалар, құбылыстар тілге өз әсерін тигізбей қоймайды. Бұлар сыртқы фактор болып табылады. Тілдің өзінің ішкі мүмкіндіктеріне, даму инерциясына байланысты ерекшеліктері ішкі факторды құрайды. Сонымен қатар, сөз мағынасының қатысымдық мағынада жұмсалып, қатысымдық мағынаның туындауының өзіндік себептері мен оған ықпал етуші факторлар бар. Құрылымдық тіл білімін зерттеушілер тарапынан бұл мәселе ауыспалы мағына ұғымымен түсіндіріліп келеді. Бұл орынды. Сөздің ауыспалы мағынада жұмсалатындығы тіл білімінде жан-жақты қарастырылып, қалыптасқан қағидаға айналған. Алайда, қатысым барысындағы ауыспалы мағынаның сөз мағынасын өзгертуге себеп болуы қатысымдық мағына тұрғысынан зерделеп, оның өзіндік себептерін айқындауды қажет етеді. Мағынаның туындау себептері құрылымдық дәстүрлі семантикалық зерттеулерде басым жағдайда сөз мағынасының этимологиялық мәліметтерімен байланысты қаралып, оның себептерін этимологиялық тұрғыдан ашуға ұмтылыс жасалып келді.

Тілдегі қатысымдық семантиканы тудырушы себептердің: *сөйлеу актісі, қоғамдық-әлеуметтік фактор, жеке тілдік тұлға* сияқты негізгі үш түрін жіктеп көрсетуге болады.

Аталған себептерді тілдегі сөз мағынасының әртүрлі мағыналық реңктерде, түрлі мағыналарда жұмсалыуына түрткі болатын, қатысымдық семантиканы тудырушы қозғаушы күштер ретінде қарастырған, сол негізде қатысымдық семантиканың қалыптасу ерекшеліктерін аша түсу орынды болып табылады. Осы

мәселелердің ішінен тілдік факторға – сөйлеу актісін, тілден тыс факторға – қоғамдық-әлеуметтік факторды жатқызуға болады.

Сөйлеу актісі – қатысымдық мағынаға әсер етуші басты фактор

Тіл – адамдар қарым-қатынасының негізі. Сондай-ақ ол танымның, ойлаудың құралы. Адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынас жеке адамның тілдік тұлға ретінде қалыптасуына әсер етеді. Бұл тұрғыда көрнекті лингвист А.Байтұрсынұлы тілдік қарым-қатынас сөйлеу және жазу әрекеттері арқылы жүзеге асатынын, тілді «адамдық белгінің зоры», «жұмсайтын қаруы» деп бағалап, тілсіз, сөйлеусіз адамдар арасындағы қарым-қатынас болмайтындығын айтады. «Біздің заманымыз – жазу заманы. Жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды, жазумен дүнияның бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі одан артық. Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек» – деп ғұлама ғалым тілдік қатынастың түрлеріне, сөйлесім және жазылым әрекеттерінің маңызына дәл бағасын бере білген [74, 41-б.]. Ғалымның бұл ойы Ф.Ш. Оразбаеваның еңбегінде жалғасын былайша табады: «Қарым-қатынас – тілдің өмір сүруінің, тілдік болмыстың басты өлшемі. Қарым-қатынас сөйлеу, сөйлесім арқылы жүзеге асады. Сөйлеудің ең маңызды құралы – тіл, сөйлесімді жүзеге асыратын да тіл», – делініп жалғасын тапқан [39, 43-б.].

Сонымен, тілдік қарым-қатынастың жүзеге асуында сөйлеу әрекетінің маңызы зор. Ол тілдің шынайы коммуникациядағы қолданыс мүмкіндіктерін айқындауға негіз болады. Бұл қызметі сөйлеу актісі арқылы жүзеге асады. Тілдік қатынастың ең кіші бірліктерінің бірі – сөйлеу актісі. Сөйлеу актісі – қоғамда қалыптасқан сөйлеу принциптері мен ережелеріне сай, белгілі бір мақсатта жүзеге асатын сөйлеу әрекеті. Сөйлеу актісінің негізгі белгілері: сөзді қатысымдық мағынада жұмсауда арнайы,

белгілі мақсат көзделетіндігі; қалыптасқан дәстүрге сай шарттылық сипат болатындығы [75, 209-б.].

Осы тұрғыдан сөйлеу актісі тілдің қатысымдағы шынайы бейнесі мен тілдің қатысымдағы толық және табиғи мүмкіндіктерін көрсететін басты нысан ретінде қарастырыла бастады. Сөйлеу актісінің өзі ағылшын және америка ғалымдарының еңбектерінде алғаш термин ретінде пайда болғанымен, оны тілде өзге де атаулармен қарастыруға болады.

Қатысымның зерттеу нысаны ретінде әртүрлі тілдік аспектілерде жасалған лингвистикалық концепцияларды атап өткен жөн. Мәселен, Ш. Баллидің модусы мен диктумы, В. Матезиус ұсынған тема мен рема, осыдан туындаған пресуппозиция мәселесі, коммуникативті күзірет, М.М. Бахтин, Л. Блумфильд қостаған қатысым жағдаятын модельдеумен қатар әлеуметтік лингвистикадағы және психолингвистикадағы көптеген модельдерді де қосуға болады.

Қатысым мәселелесі сөз болғанда Р. Якобсонның алғашқы талпынысы – қатысымның модельдік зерттелуі ескеріледі. Бұл дегеніміз – ғалымның қатысымды сараптауға арналған ұғымдық жүйені қалыптастырғандығы, яғни *адресант, мәлімет, адресат, контекст, код* түріндегі мәнбірлер. Бұл мәнбірлерге сөйлеудің нақты қызмет түрлері, атап айтқанда: экспрессивті (эмотивті), поэтикалық, коннотативті, референті, металингвистикалық сияқты түрлері сәйкес келеді. Бұл модель сөйлеудің – қатысымның сыртқы мәнбірлеріне тәуелді екенін мойындатады [76, 45-б.].

Өткен ғасырдың 60-70-жылдарында тіл білімінде ауызша қатысымды зерттеу барысында «прагматикалық өзгеріс» болды. Ол Дж. Остин, Г. Грайс, Дж. Серль еңбектерімен басталып, сөйлеу әрекеті теориясын дамытқан А.А. Леонтьев, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов, А.М. Шахнарович сынды кеңестік лингвистердің зерттеу жұмыстарында жалғасын тапты.

Лингвистикалық прагматика шеңберіндегі зерттелген әртүрлі бағыттарды:

- 1) тілдік қатысымға әрекет тән;
- 2) тіл – коммуниканттардың динамикалық қарым-қатынасының құралы;

3) тілдің функционалды қызметі оны жағдаяттық контексте қолданумен байланысты деп топтастыруға болады.

Сонымен прагматикалық өзгерістің белең алуы сөйлеу актілері теориясымен байланысты. Сөйлеу – лингвистикалық, экстралингвистикалық, сондай-ақ прагматикалық мәнбірлерге тәуелді.

Шетел және орыс тіл білімінде сөйлеу актісі теориясы кең ауқымда зерттелуде. Бұған қатысты мәселелер Дж. Остин, Дж. Серль, П. Грайс, Л. Медведева, А. Вежбицкая, В.В. Богданов, Г.О. Почепцов, Ю.Д. Апресян және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Олар бұл күрделі процесті жүйелеуге, жіктеуге тырысып, коммуникативтік модель түрлерін ұсынады.

Дегенмен сөйлеу актілерінің теориясы сөз болғанда, бұл теорияның философиялық лингвистика арнасында туындап және оның алғаш рет ағылшындық логик Дж. Остиннің Гарвард университетінде 1955 жылы оқыған лекциясында сөз болғаны белгілі. Ғалымның идеясын американдық философ Дж. Серль өзінің «Сөйлеу актілері деген не?» деген монографиясы мен бірқатар мақалаларында дамытты. Бұл мәселеге ағылшын философы П.Ф. Стросон да өз үлесін қосты [77].

«Тілдік қарым-қатынастың негізгі бірлігіне таңба, сөз, сөйлем емес, осы бірліктердің сөйлеу үстінде дүниеге келуі жатады», – дейді Дж. Серль [78, 170-194-б.]. Сөйлеу актісінің негізінде әрекет ұғымы, оның мақсаты, ықпал етуші қызметі жататыны сөзсіз.

Сөйлеу актісінің құрылымына келетін болсақ, қазіргі қалыптасқан көзқарастарға сәйкес, олар: локутивті, пропозициялық, иллюкутивті акт ретінде есептеледі. Локуция – сөйлесімнің айтылуы. Семантикалық және синтаксистік өлшемдерді сипаттайтын тілдік бірліктер сөйлесімнің локутивті деңгейін көрсетеді. Бұған интонация мен кинесиканы да жатқызуға болады. Сөйлеу актісінің мазмұны – пропозиция. Бір мазмұнның әртүрлі сөйлесімде әртүрлі берілуі мүмкін. Ал сөйлеу актісінің иллюкутивті қызметі дегеніміз – уәж, мақсат, пресуппозиция, ықпал ету, адресатқа әсер ету стратегиясы мен тактикасы, қатысымға

қатысушылардың қоғамдық және жеке мінездемесі, олардың эмоциялық күйі, коммуникацияның әсері.

Сонымен сөйлеу актісі 3 деңгейлі акт ретінде қарастырылады десек те, мәселен, Дж. Остин оларды: локутивті, перлокутивті, пропозициялық, иллюкутивті актілер деп сипаттады [79, 22-129-б.]. Сөйлеу актісінің нәтижесі, адресаттың жауап реакциясын – коммуникацияның перлокутивті аспектісіне жатқызады. Бірақ Дж. Серль сөйлеу актісінің құрылымына перлокутивті актіні енгізбеген [80, 242-263-б.]. Мұны ол перлокутивті актіні зерттеу лингвистика саласына жатпайды, біріншіден, перлокуция тілдік конвенцияларға бағынбайды деп түсіндірген. Себебі тіл сөйлеушінің ықпалына адресаттың жауап ретіндегі нақты реакциясын белгілей алмайды. Ал екіншіден, қандай да бір сөйлеу актісін жасамай-ақ, перлокутивті әсерге жетуге болады деп түсіндіреді. Дегенмен В.В. Богдановтың мына көзқарасына көңіл аударсақ: «Лингвистикалық теория үшін перлокутивті әсер бөтен емес, тек лингвистикалық теория (атап айтқанда, прагматика) перлокуцияның сөйлеу актілеріне сәйкес жүзеге асуын толық қамтамасыз ететін ережелерді тұжырымдай алмайды» [81, 41-б.].

Осы тұста Е.В. Падучеваның да пікірін ескерген дұрыс, ол «лингвистикалық еңбектерде перлокутивті аспект келе келе иллюкутивті аспект ретінде қарастырылып жүр» дейді [82, 25-б.].

Ал, иллюкутивті акт сөйлеушінің бір тілегін, мақсатын тыңдаушы жаққа жеткізуі, яғни ол ықпал етуші күшке ие және оның сипаты сөйлеуші мақсатымен тығыз байланысты. Д. Гордан мен Дж. Лакофф оны қарым-қатынастың сәтті өтуімен байланыстырады. Мақсат – сөйлеу әрекетінің қозғаушы күші, оны қалыптастырушы негіз. Кез келген сөйлеу актісі сөйлеушінің тіл арқылы өз мақсатын (интенциясын) жеткізуі болып табылады. Мақсат адам мен тіл арасындағы байланыстырушы буын қызметін атқарады.

Сөйлеу актісі теориясының негізін салушылардың бірі Дж. Остин сөйлеу актісін классификациялауда ықпал етуші күшті негізге алады. Перформатив етістіктер ұғымын енгізе отырып, тиянақты не тиянақсыз сөйлесімдердің шегін анықтауға тырысты. Соның негізінде Дж.Остин сөйлеу актісінің 5 түрін

көрсетеді. Олар: 1) вердиктер; 2) экзерсивтер; 3) комиссивтер; 4) бе-хабитивтер, 5) экспозитивтер. Бірақ ғалым бұл жіктелімнің аяқталмағанын, толық ойластырылмағанын мойындаған [79, 28-б.].

Бұл мәселеге көптеген ғалымдар да назар аударғаны белгілі. Дж. Серль Остиннің ұсынған жіктелімін сынап, өз жүйесін ұсынды. Ол «жіктелімнің негізі ретінде ықпал етуші мақсат пен одан туындайтын шынайылық шарттарын ұсынамын» деп, сөйлеу актісінің: 1) ассертивтер (бұрын репрезентативтер деп аталған); 2) директивтер; 3) комиссивтер; 4) декларативтер (қазіргі – декларациялар); 5) экспрессивтер сияқты 5 түрін атап өтеді [78]. Бірақ кейін Д. Вандервекенмен бірге оның санын 7-ге жеткізді. Дж. Серль ұсынған жіктелімді көптеген ғалымдар логикалық тұрғыдан дұрыс деп санайды. Бұл жіктелімде Дж. Серль 12 белгіні басшылыққа алады. Зерттеуші бұл белгілерді «ықпал етуші актілерінің арасындағы айырмашылықтарды көрсететін белгілер» дейді [78]. Дж. Серльдің жіктеліміне Дж. Личтің ұсынған жіктелімі жақын. Ол да сөйлеу актісінің 5 түрін белгілейді: 1) ассертивтер; 2) директивтер; 3) комиссивтер; 4) экспрессивтер; 5) рогативтер [83].

Г.Г. Почепцов сөйлеу актісінің ықпал ету күші мен сөйлеушінің мақсатын басшылыққа ала отырып, сөйлеу актісінің 5 түрін ұсынады: 1) констатив; 2) промиссив пен менасив; 3) перформатив; 4) директив; 5) квеситив сияқты 5 түрін ұсынады [84]. Жоғарыдағы класстардың кейбірі Серль-Вандервекен таксономиясына сай келеді. Мысалы, констатив ассертивке, промиссив пен менасив – комиссивке, директив аттас. Ал квеситив Дж. Личтің рогативіне сәйкес. Дей тұрғанмен, бұл жіктелімде перформативтердің ерекше класс болып бөлінгені қызығушылық туғызады. Автордың келтірген мысалдары мен түсіндірулеріне қарағанда перформативтер санатына Серль-Вендлердің экспрессивтер мен эксплицитті-перформативті көрінісі бар басқа да сөйлеу актілері енген.

В.В. Богданов хабарды жеткізу барысында адресат пен адресант арасындағы өзара түсіністікті орнатудың маңыздылығын ескере отырып, сөйлеу актісінің: 1) декларативтер; 2) комиссивтер; 3) интеррогативтер; 4) иньюктивтер; 5) реквестивтер; 6) ад-

висивтер; 7) экспрессивтер; 8) констативтер; 9) аффермативтер сияқты 9 түрін көрсетеді [85, 25-36-б].

Осы көрсетілген сөйлеу актілері негізінде нақтылау, бұйыру, қарсылық білдіру, талап ету, өтіну, болжау, уәде беру, жауап беру сияқты әрекеттер жатыр.

Бұлардан өзгеше Л.М. Медведева ұсынған жіктелімнің де ұтымды жақтары болды. Сөйлеу актісінің ықпал ету күші мен сөйлесімнің құрылымдық-семантикалық ерекшелігінің бір-біріне сәйкес келу/келмеуіне қарай тура/жанама, идиомалық/идиомалық емес, эксплицитті/имплицитті деп бөледі [86].

Кейбір ғалымдар, мәселен, А. Вежбицка, Ю. Апресян сөйлеу актісі түрін анықтауда, перформатив етістіктерді басшылыққа ала отырып жіктеді. Ю.Д. Апресян: 1) нақтылау; 2) мойындау; 3) уәде беру; 4) өтініш; 5) кеңес беру немесе ұсыну; 6) өтіну және кеңес беру; 7) талап ету; 8) рұқсат ету және тыйым салу; 9) келісу және қарсылық білдіру; 10) мақұлдау; 11) анықтау; 12) кешіру; 13) сөйлеу дәстүрлері; 14) бас тарту; 15) тағайындау және атау сияқты 15 түрін анықтады [87; 88].

Бұл жіктелімдердің негізінде басшылыққа алынған ұстанымдар әртүрлі болғандықтан, бір жүйе жоқ, саны жағынан да әрқалай. Бірақ олар бір-бірін жоққа шығармайды, қайта бір-бірін анықтап, толықтырады. Кез келген сөйлеу актісінің түрін анықтаудың негізінде ықпал етуші күш, сөйлеу актісіне қатысушылардың психологиялық қалпы, мақсаттары, білімі, контекст, сөйлеу жағдаяты, т.б. көптеген факторлар жатыр. Сөйлеу актісін талдаудың негізгі мақсаты – сөйлеу актісінің сәтті жүзеге асуы үшін қажетті шарттарды анықтау.

Қазақ тіл білімінде сөйлеу актісі, сөйлеу коммуникациясы, ауызекі сөйлеу ерекшеліктері Р.С. Әмірдің еңбектерінде қарастырылған [89]. Соңғы он жылдықтар көлемінде бұл мәселеге көбірек көңіл бөлініп, әр қырынан қарастырылып жүр. Бұл салада З.Ш. Ерназарованың еңбектерін айырықша атап көрсеткен жөн. Ғалымның «Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері» атты докторлық диссертациясында сөйлеу актісі шетелдік ғалымдар еңбектері негізінде кеңінен талданған. Сөйлеу актісінің тілдік және тілдік емес

компоненттерден құралатынын, осы компоненттер арқылы сөйлесімнің құрылымы мен семантикасының қалыптасатынын айтылады. Сондай-ақ ғалым сөйлеу актілерін таптастыруда, сөйлеу актісінің түрін анықтауда қазақ тіліндегі сөйлеу актілерінің төмендегі түрлерін бөліп көрсетеді: бата беру, бітім айту, көңіл айту, ас қайыру, жұбату. Өз ойын ғалым: «сөйлеу актісіне қозғалыс пен стратегия тән. Сөйлеу актісі – қатысым иелерінің өзара әрекеттесуінен дүниеге келетін әрекет. Оған жалпылықпен қатар даралық тән», – деп тұжырымдайды [90, 38-б.].

М.Қ. Мырзағалиеваның зерттеу жұмысында қазақ және орыс тілдеріндегі мақтап сөйлеу актілеріне контрастивті-прагматикалық талдау жасалған. Сөйлеу процесінің методологиялық базасы ретінде сөйлеу теориясы алынған. Қазақ және орыс тілдеріндегі мақтап және қошамет көрсетіп сөйлеу актілерінің негізгі семантикалық синтаксистік моделдері мен иллокутивтік компоненттері, сонымен қатар тура сөйлеу актілерімен қатар олардың жанама түрлері де қарастырылған. Мақтап және қошамет көрсетіп сөйлеу актілерінің мүмкін болатын коммуникациялық, перлокутивтік әсерлері көрсетілген. Зерттеу нәтижесінде мақтап сөйлеудің коммуникативтік стратегиясын тактикалармен жүзеге асырғанда талданған сөйлеу актілерінде мәдени-ұлттық ерекшеліктер дәлелденген [91].

Г.С. Иманғалиева, Д.Б. Әбдікәрімова, Қ.Ө. Айтмұхаметова еңбектерінде сөйлеу актісінің диалогты түрлері салыстырмалы түрде талданып, олардың қолданыс барысындағы түрлері анықталған.

Санамалап тоқталған зерттеу жұмысымыздың барлығында да сөйлеу актісі прагматикалық тұрғыда кеңінен талданғанына көз жеткізуімізге болады. Ал сөйлеу актісінің мағыналық қырлары, яғни жеке сөздердің қолданыс барысындағы түрлене алу қабілеті мен жүйесін, ерекшеліктерін қарастыру қатысымдық семантиканың еншісі болмақ.

Сөйлеу актісі – өте күрделі құбылыс. Оны тілдік қарым-қатынас барысында әртүрлі деңгейде, әртүрлі сипатта қарастыруға болады. Ағылшын философы Дж. Остин сөйлеу актісінің негізгі үш түрін көрсетеді: біріншіден, сөйлеу актісін бір нәрсе

жайлы айтылым ретінде қарастыру. Бұндай аспектіде сөйлеу актісі локутивті акт ретінде көрініс табады. «locutio» латын тілінен аударғанда «айту» (говорение) деген мағынаны білдіреді. Локутивті акт өте күрделі құрылымға ие. Оның негізгі мәселелеріне: дыбыстардың айтылуы, сөздердің қолданысы және олардың грамматикалық заңдылықтарға сай байланысы, сол сөздер арқылы таңбаланған объекті және т.б. мәселелер жатады. Локутивті акт термині лингвистикада көптеген жылдар бойы кеңінен қолданылып келді. Алайда, адам тек сөйлеу процесі немесе өз даусының мәнерінен рақат алу үшін немесе сөздерден сөйлем құрау үшін ғана сөйлемейді. Сөйлеу барысында ол сонымен қатар тілден тыс мақсатта әрекеттер жасайды: белгілі бір нәрсе жайлы сұрайды немесе жауап береді, хабарлайды, болжайды, пікір білдіреді, ескертеді, сынайды, т.с.с. Міне бұл әрекеттер, яғни адамның тілден тыс мақсаттағы қолданылатын сөйлеу актісі иллокутивті акт деп аталады [79]. Бұл жайлы Г. Грайс: «Иллокутивті акт – сөйлеушінің адресатқа өз коммуникативті ниетін жеткізетін және сол ниетті қабылдайтынына ықпал ететін акт», – деп иллокутивті акт сөйлеу актісінің ең маңыздысы деп баға береді [92].

Сөйлеу процесі барысында адам белгілі бір дәрежеде нәтижелерге қол жеткізеді. Мәселен, өзін қоршаған ортада өзгерістер енгізуі немесе өзінің тыңдаушысының санасына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Яғни сөйлеу актісін қол жеткізілген нақты салдар тұрғысынан қарастыруды перлокутивті акт деп атаймыз. Перлокутивті актінің мақсаты – адам психикасына әсер ету. Бұл – тілдік қатынаста бұрыннан әсіресе риторикада кең қолданылып келе жатқан аспект.

Сонымен, иллокутивті актінің негізгі белгісі – оның мақсаты. Ал мақсат – сөйлеу әрекетінің қозғаушы күші, оны қалыптастырушы негіз. Мақсаттың қалыптасуы сөйлеу актісі дүниеге келгенге дейін қалыптасады. Мақсатты А.А. Леонтьев:

- 1) уәждеме;
- 2) жағдаятқа қарай бағдарлама жасау;
- 3) тәжірибеге сүйеніп болжам жасау тәрізді буындарға бөледі [93].

Сөйлеу актісінің бірнеше түрлері бар.

Бұл сөйлеу актісінде баяншы көзқарасын жеткізіп тұрған жайттар: әр ортаға және жасқа сай киіну үлгісі, жарасымдылық, үйлесімділік мәселесі. Сөйлеу актісінің мақсаты баяншының тілегін, ниетін, қабылдаушыға жеткізу болғандықтан, сондықтан ол ықпал етуші күшке ие. Мұның сипаты баяншы мақсатымен тығыз байланысты. Өйткені кез келген сөйлеу актісі коммуниканттардың тіл арқылы өз интенциясын жеткізуі болып табылады. Ал интенция дегеніміз – коммуникативтік мақсатқа жету үшін қолданатын стратегиялық қадамдар жиынтығын үйлестіру. Коммуникативтік стратегия сөйлеушінің мақсатын лингвистикалық құралдардың көмегімен іс жүзіне асырады. Себебі коммуникативтік акт – бұл коммуниканттардың интенциясына бағынатын акт. Адамдар қатысымға тек сұхбаттасу үшін ғана түспейді, олар әрекет етеді. Олардың әрекет етуі, яғни сөйлеу әрекетінің мақсаттарын айқындап, сыртқа шығарады. Бұл дегеніміз қандай да бір ашық (эксплицитті) немесе жасырын (имплицитті), кейде, тіпті, көмескі ниетпен сөйлеуші қашанда өз мақсатына жету үшін бір нәтижеге ұмтылады.

Кез келген сөйлесімнің мазмұны (пропозициясы) коммуникативтік акт жүзеге асқанға дейін қалыптасады. Сөйлеушінің ниеті өзіне анық. Әрине, ол не туралы айтатынын алдын ала жоспарлап қойған. Демек, оның айтатын сөйлесімінің мақсаты өзіне белгілі. Мақсаттың қалыптасуына бірнеше мәнбірлер ықпал ететіні сөзсіз. Мәселен:

1. уәждеме (бұл жүйеде бір уәж жетекші сипатқа ие болады);
2. жағдаяттық афферентация (бұл нақты сөйлеу кезіндегі шарттармен қатар, оған дейін қалыптасқан әрекеттер нәтижесінде);
3. болжам (бұл адам санасындағы оның өмірге, қоршаған орта құбылыстарына байланысты жиған тәжірибесіне сүйенеді) [90].

Талдаулардан көз жеткізгеніміздей, сөйлеу актілерінің барлық түрлері сөз мағынасын қатысымдық тұрғыда кеңінен тануға мүмкіндік береді. Яғни бұлар арқылы сөз мағынасының қолда-

нысына талдау жүргізу арқылы олардың табиғатын тереңірек тани аламыз.

Сөйлеу актісі кім (кімге) (нені) қандай тілдік бірліктерді қолдана отырып, (неге, не үшін) – қандай жағдайда – (қандай әсермен айту) факторларын есепке алады. Коммуникацияға қатысушыларға (олардың мақсаттары, коммуникативтік рөлдері, жеке мінез-құлқы, тұлғааралық қарым-қатынасы, дүниетанымы, эрудициясы), әңгіменің тақырыбы мен мақсатына, сөйлеу жағдаятына бөгде адамдардың (ресми, ресми емес) қатысымына, байланыс мүмкіндігіне, кедергілеріне және тағы да басқаларға байланысты компоненттердің өзара қарым-қатынасы – сөйлесімнің қалыптасуы мен тыңдаушының оны қабылдауына әсер етеді [90].

Бұл жайында тілдік қатысымдағы хабардың жетуі мен қабылдануын тілдік қатынасты зерттеген ғалым Ф.Ш. Оразбаева: «Коммуникативтік хабарлау мен қабылдау бір-бірімен тығыз байланыста болады. Өйткені хабарлау болмаса, қабылдайтын ой да жоқ, керісінше қабылдау болмаса, хабар да жетпейді. Қабылдаусыз процесс бүтін болмай, біржақты болып қалады, қарым-қатынас, байланыс жүзеге аспайды», – деп түсіндіреді [94, 24-б].

Сонымен, сөйлеу актісі теориясы қатысым табиғатының күрделі процесін жүйелеп, оған ықпал ететін факторларды жіктейді. Олар: сөйлеуші, оның мақсаты, тыңдаушы, сөйлеу жағдаяты, пресуппозиция түрлері, жалпы сипаттағы контекст [90].

Сөйлеу актісі арқылы тыңдаушы мақсаты беріледі, яғни сөйлеу актісі – сөйлеушінің тілегін, ниетін, мақсатын тыңдаушыға жеткізеді. Міне, сол себепті ол – ықпал етуші акт болып табылады.

З.Ш. Ерназарова сөйлеу актісімен байланысты сөйлеу жағдаятының үш түрлі қызметін анықтаған:

- 1) сөйлеу актісін қалыптастырушы фактор;
- 2) сөйлеу түрін анықтаушы шарт;
- 3) сөйлесім мазмұнын толықтырушы компонент.

Сонымен қатар ғалым сөйлеу жағдаятының сөйлеуші мақсаты арқылы сөйлесім мазмұнында қамтылатынын, оның – объективті шындықтың – сөйлем пропозициясында берілуі сөй-

леуші мен тыңдаушының ортақ білім қоры мен өзара қатынасына, сөйлеу мақсатының түріне тәуелді екенін айтады [90].

Сөйлеу актісінің мазмұны диалогтарда ашық, айқын көрініс табады.

Диалог зерттеу бүгінгі таңдағы коммуникативтік лингвистиканың негізгі нысанына айналып отыр. Күннен күнге тілдің қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асатындығы нақтыланып келеді. Тұлғааралық қатысымның, диалогты қатысымның компоненттері ретінде:

1) сөйлеуші мен адресатты (субъект факторы жеке психологиялық, сөйлеушінің тұлғалық әлеуметтік ерекшеліктері; адресат факторына оның тең қатысымға дайындығы енеді, сондай-ақ, жеке мінезі; коммуниканттар арасындағы интеракциялық және тұлғааралық қарым-қатынас);

2) сөйлеушінің коммуникативті ниетін, уәжін, қатысым мақсатын;

3) қатысым өтетін уақыт пен кеңістікке (коммуникативті акт барысындағы қатысымның жалпы әлеуметтік-саяси, тарихи-мәдени жағдаяттарына сүйенетін шарттарын белгілейтін экстралингвистикалық мәнбірлер) байланысты шынайылық деңгейін;

4) белгілі бір қоғамдық және статустық рөлі бар коммуниканттардың өзара қарым-қатынасын;

5) қатысым жағдаятына сай пресуппозицияны (авторлық интенцияның дұрыс қабылдануы, өйткені сөйлесімнің прагматикалық мағынасы сөйлеуші мен адресаттың пресуппозицияны оқи алуы, тезаурустарының ұқсастығын, импликацияны анықтай алу қабілеттілігіне байланысты жүзеге асатынын) атап өтуге болады. [95, 24-б.].

Сөйлеу актісінде жасырын ойдың берілуі туралы ең алғаш Г. Грайс теориясында айтылды. Ғалым оны «имплицатура» терминімен атауды ұсынады. Бұл теорияның негізінде сөйлеуші ойы белгілі мақсатпен жасырын беріледі [92, 170-171-б.].

Тілдік қатынастың бұл түрін В.В. Богданов былайша тұжырымдайды: «Общение на уровне, имплицатур – это наиболее престижный вид вербальный коммуникации среди образованной

части общества, поскольку для понимания многих имплицатур адресат должен располагать соответствующим уровнем интеллектуального развития», – деп тұжырымдайды [95]. Ғалымның пікірінше, астарлап сөйлеу білу қатысым иесінің парасаттылық деңгейіне, ерекше ойлай білу қабілетіне байланысты.

Сөйлеу актісінде сөйлеушінің жасырын ойын түсінуде прессупозицияның орны ерекше. Прессупозиция – диалогтағы жасырын мағыналық компонент. Оның негізін тілді қолдана білу, болмысты тани білу, қатысымдық жағдаяттың ерекшелігі және контекст құрайды. Мысалы:

– *Бөріктері сәукеледей!*

– *Шалбарын қара, шалбарын!*

– *Балағы қатынның көйлегіндей шұбатылып жүр* [4, 118-б.].

Келтірілген диалогта коммуниканттар таңданысы арқылы қоғамдағы белгілі топ өкілдерінің – сал-серілер киімі хабарланып тұр. Аталған киім атауларының дәстүрлік тілдік қолданыстағы білдіретін негізгі мағыналарына тоқталар болсақ: бөрік – барлық жастағы адамдарға, ер адамдар мен қыздар киетін бас киім, ал сәукеле – ұзатылатын қалыңдық киімі ретінде талданады. Көрсетілген сөйлеу актісінде «сәукеледей бөрік», яғни сыртқы формасы жағынан ұзынша келген, бөріктің ерекше түрі және «шұбатылған шалбар» сол кездегі сал-серілер киімінің ерекшелігін жеткізіп тұр.

... Бір топ бір топты тамашалап жүр. Бірінің-бірі киімдерін таңырқайды. Орыс әйелдері қазақ әйелдерінің бас киімдерін сөз қылысады. – Кәрі қатындары да жалаңбас, о несі? – деп, қазақ әйелдері күңкілдесіп, тамашалайды.

..... – Қандай жалаңаштар...Үйлері жыртық...іштерінде өңшең шоқпым, киім де жоқ, бұйым да жоқ, – дейді. Кейде от басында құр бидай қуырып отырған шешелерді, жас қыздарды көріп, – тамағын қарасаңшы, жалғыз бидай, – деп, бас шайқап келеді...

- бір тамшы май да жоқ.

- бұлардың сүттен басқа тамағы жоқ

- аш болу керек. Ал өздері ақша алмайды [3, 194-б.].

... – Көрдiңдер ме, не деп отырғанын! Жер алақанымдай, жоқшылық шапанымдай болды, – дейдi...

– Ал бастағы сор одан да үлкен, мынау сенiң басыңдағы үйiңдей болды, көшпей қайтейiн! – дейдi [3, 195-б.].

Бұл мысалдан мынадай пресуппозицияларды көрсетуге болады: ұлттық ерекшелiк, әр ұлтқа тән дүниетаным, түсiнiк; қонақжайлық, салттық ерекшелiк, т.б. Осы үзiндi арқылы жазушы сол кезеңнiң, екi ұлттың ерекшелiгiн салыстыра отырып, шебер жеткiзе бiлген. Ойымызды ары қарай Р.Сыздықова мен Б.Шалабаевтың пiкiрiмен жалғасақ: «Автор сөзi мен кейiпкер сөзi бiрiн-бiрi алмастырып, бiрiн-бiрi толықтырып, өмiрлiк шынайы құбылысты дәл, ұтымды бейнелейдi.

Орыс әйелдерiнiң диалогы қазақ әйелдерiнiң жүдеу тiршiлiгiн тағы да, ендi басқаша көзбен, басқа қырынан толықтырады. ... Қазақ кедейлерi мен крестьяндар арасындағы диалогтар да – әлеуметтiк жүк көтерiп тұрған диалогтар. Диалогтағы теңеу мен әсiрелеу, мәтел мен метафора – үлкен идеялық-мазмұндық, көркемдiк жүк көтерiп тұрған тәсiлдер» [96, 89-91-б.]. Сонымен аталған диалогта келтiрiлген киiм атаулары – әр ұлтқа тән ерекшелiктi көрсете бiлудiң, белгiлi бiр кезеңнiң ащы шындығын оқырман санасына көркем тiлмен жеткiзудiң бiрден-бiр жолы, тәсiлi.

– Сiз әдетте айтысқа ақ кимешек киiп немесе ақ жаулық тағынып шығып жүрдiңiз. Мұның сыры бар ма?

– Айтысқа қатысқан кезде бiршама жасқа келген әйелдердiң бөрiкпен жүруi маған ой салды. Негiзiнде қазақ халқында бөрiктi қыз балалар киедi. Ал келiншектердiң өзiнiң бөртпе шәлiсi болған. Қазақтың келiндерi басынан орамал тастамаған. Сондықтан мен өзiме ақ жол сияқты ырымдап, «орамал тон болмайды, жол болады» деген сөздi көкейiме сыйдырып және де Ханша деген атыма сай елден ерекше болып көрiнейiн деп аналардың ақ кимешегiн басыма тағынып шықтым. Оның үстiне, менiң анамның басынан да ақ кимешек түспеген едi. Ақ кимешек, ақ орамал тағынып өз арыма да, ақ кимешекке де дақ түсiрмей ұстауды серт еттiм десе болады [5, 4-б.].

Келтiрiлген үзiндiден ақ кимешек пен ақ жаулықтың қолданыс орны арқылы бүтiндей бiр халықтың киiм кию мәдениетiнiң

тінен, салт-дәстүрінен, дүниетанымынан мол хабар алуға болады. Сондай-ақ екінші коммуникант танымы арқылы жеткізілген ойдың астарында үлкен тәрбиелік мән де жатыр. Демек, келтірілген мысалда киім атауы тек материалдық дерек қана емес, нақтылы тілдік коммуникация барысында ұлттық рухани мәдениеттің фактілерін танытатын ақпарат.

Сонымен, сөйлеу актісі тілдік қарым-қатынаста қызмет ететін, адам танымының нәтижесін көрсететін хабардың белгілі бөлігі. Коммуникация – ой қозғалысының, яғни ойлаудың интероризациясы. Бұл тұрғыда Г.В. Колшанский: «Естественно, что и сама материальная основа имеет свой внутренние законы строения, но как средство коммуникации все законы собственно материальной оболочки языка в этом взаимодействии подчинены основной задаче – передаче мыслительного содержания – и, следовательно, должны рассматриваться как содержательная, а не чисто формальная категория», – дейді [97, 32-33-б.].

Міне, сондықтан бүгінгі лингвистикадағы қатысымдық семантиканың маңыздылығы:

– біріншіден, осы аспект арқылы тілдің қатысымдық маңыздылығы айқындалады;

– екіншіден, тілдің мазмұндық жағы адамның танымдық әрекетімен тікелей байланысты, ал бұл мәселе тілдік жүйедегі білімнің қалыптасуы мен берілуін танытатын процестерді – бірнеше ғылым салаларын, философия, гносеология, әдебиеттану, информатика т.б. бір арнаға тоғыстырады.

Жалпы, сөйлеу актісі қатысымдық семантиканы қалыптастырушы негізгі фактор болып саналады. Жоғарыда аталған ерекшеліктерімен бірге сөйлеу актісі – қатысымдық семантиканы қалыптастырушы басты орта деп тұжырымдауға болады. Өйткені қатысым жүзеге асатын тілді қолданудың барлық деңгейлері сөйлеу актісі арқылы жүзеге асады. Сөйлеу актісіне тән жоғарыда талданған ерекшеліктердің өзі қатысым сипатына сәйкес сөздің басқа мағынада жұмсалыуына, өзара ақпарат алысу көзі ретінде қолданылуына күшті ықпал етеді. Сөйлеу актісіне тән мақсаттар болмаған жағдайда тілдің қатысымда жұмсалыуы

да, сөздің қатысым барысындағы мағынасының пайда болуы да мүмкін емес.

Сонымен, сөйлеу актісін нақты қатысымдық процесте қарастыру нәтижесінде олардың әрқайсысының нақтылы прагматикалық, семантикалық мәселелерді шешуге бағытталғандығын, сондықтан да олардың тек өздеріне тән белгілерді қамтитынына көз жеткізуге болады. Сөйлеу актісінің осы белгілері қатысымдық мағына үшін маңызды болып табылады. Яғни осы белгілер нақты жағдайдағы нақтылы хабардың жеткізілуін қамтамасыз ететін себептер болып табылады. Осыған байланысты қатысымның нақты мазмұны көптеген жағдайда коммуниканттардың өзіндік жеке қасиеттеріне, психологиялық ерекшеліктеріне, танымына, тілдік біліміне, т.б. қасиеттеріне байланысты болмақ.

Сондықтан да тілдік қатысымның әрбір сөйлеу актісі қатысым иелері тұрғысынан тұтастай немесе дербестей қарастырығанда жекелік сипатқа ие. Бұл арада қарым-қатынас барысында түзілген мәтіннің маңызды мазмұны шексіз субъективтік варианттар түрінде көрініс табады. Міне, осы арада нақты сөйлесу актісін зерттеу арқылы коммуникация құрылымын құрайтын белгілі стереотиптерді анықтау – қатысымдық семантика мәселесі болмақ. Тілдік тұрғыда талдауға негіз болатын қатысымдық актінің қатысушылары – жай ғана қатысушылар емес – олар көп немесе аз деңгейде болса да, аялық білімге, қатысымдық және тілдік компетенцияға ие шағын немесе ірі топ өкілдері болып табылады. Олардың дәл осындай индивидуалдық ерекшеліктері сөйлеу актісінде де көрініс тауып, сөйлем түрлерінің жасалуына, сөзді қатысымдық мағынада жұмсауға себеп болады.

Бекіту сұрақтары

1. Сөйлеу актісі деген не?
2. Сөйлеу актісінің деңгейлері.
3. Қазақ тіл біліміндегі сөйлеу актісі мәселесінің зерттелуі.
4. Прессупозиция ұғымы.

Қоғамдық-әлеуметтік фактордың қатысымдық мағынаға ықпалы

Тіл – қоғаммен өте тығыз байланысты құбылыс, әр ұлттың мәдени-тарихи дамуынан ақпарат беретін құрал. Сондықтан да әр кезеңнің ізі, таңбасы тілде көрініс тауып отырады. Сол сияқты әр кезеңге тән тілдік тұлғаның танымы да қатысымдық мағынаның туындауында өз ізін қалдырып отырды. Әр дәуірге тән өзіндік белгілер, ерекшеліктер тілдік көрсеткіштер арқылы ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі. Қатысымдық мағынаның қалыптасуында қоғамдық-әлеуметтік факторлардың маңызы зор. Осындай факторлардың қатарына тілдің белгілі бір уақыт аралығындағы кезеңдік ерекшеліктерін жатқызуға болады. Аталған ерекшеліктер арқылы сөз мағынасының тарихи даму процестеріне көз жеткізуге болады. К. Аханов бұл құбылысты: «Тілдің тарихи даму барысында оның құрылымы жетіліп отырады. Тілдегі құбылыстардың шығу тегін, өзгеруі мен тарихи дамуын білу оның қазіргі қалпын, қыр-сырын жете танып білуге көмектеседі. Демек, тілді синхрониялық тұрғыдан қарастыру қаншалықты қажетті және маңызды болса, оны диахрониялық тұрғыдан қарастырып зерттеу де соншалықты қажетті және маңызды», – деп түсіндіреді [36, 96-б.]. Сондықтан да сөз мағынасының ерекшелігін жете түсіну үшін оның әр кезеңдегі қолданыстық сипатының да рөлі зор.

«Язык определенной эпохи – это язык, существующий и развивающийся во времени, то есть заключающий в себе момент диахронии: сделать поперечный разрез языка, не имеющий протяженности во времени, в принципе невозможно, так как фактор времени по самому существу в язык ... синхронная система неизбежно должна рассматривается во времени» [98]. Зерттеушінің бұл пікірі Б. Ақбердиеваның: «Сөз дегеніміздің өзі тек қана дыбыстардың тіркесуі емес, белгілі бір мағынаның көрсеткіші, ал мағына болса, қатып қалған нәрсе емес, ол да кеңістік пен уақыт аралығында өзгеріп, дамып отырады», – деген пікірімен ұштасып жатыр [99]. Демек, сөз және оның мағынасының дамуы әрбір қоғамдық даму кезеңдеріндегі дүниетанымдық

көзқарастарға тікелей байланысты. Зерттеуші пікіріне сүйенсек, сөз және оның мағынасының дамуында, қолданыс ерекшелігінде кезеңнің өзіндік әсері мол. Яғни әр кезеңнің өзіне тән мағыналық, қолданыстық ерекшеліктері және оның өзіндік себептері бар. Тілдегі сленгтер (ауызекі сөйлеу лексикасына тән қолданыстар) мен жаргондық құбылыстардың өзін осындай тілдік деректердің қатарына жатқызуға болатындығы сөзсіз. Сонымен, тілдік бірліктер тілдегі заттардың, құбылыстардың атауы ғана емес, олар сонымен қатар осы заттар мен құбылыстар, олардың әр алуан ерекшеліктерінің, сапа белгілерін адам санасындағы танымдық дамуын да білдіреді. Бұл тұрғыда М.Б. Храпченконың мына бір пікірі әбден құптарлық: «В науке знаки и знаковые системы создаются, однако не с целью заменить познание действительности, основанное на отражательной способности человеческого сознания, неподвижной системой конвенциональных символов, а для того чтобы непрерывно развивать и совершенствовать его» [100, 45-б.].

Демек, тілдік бірліктер, сөз мағынасының өз кезеңіне сай дамуының, жүзеге асуының, қолданылуының бірден-бір кепілі.

Сөз семантикасының өзгеруі әр кезең өкіліне, оның сөйлеуде сөзді қолдану сипатына тәуелді. Кезең сөздің қатысымдық семантикасына әсер ететін фактор ретінде қарастырылуы негізсіз емес.

Жалпы, тілдік тұлға – тілді қолданушы ретінде тіл білімін зерттеушілер тарапынан әр қырынан талданып келеді. Ал тілдік тұлға – өз кезеңінің жемісі. Сондықтан да тұлғаның сөйлеуі кезең еншісінен алған дүниетанымы мен біліміне, қоғамға қатысты көзқарасына, қоршаған ортасына тәуелді. Бір кезеңнің өкілі тудырған сөздің қатысымдық мағынадағы қолданысын екінші бір кезеңнің тілді қолданушысы түсінбеуі мүмкін немесе оны басқаша реңкте жұмсауы ықтимал.

Мәселен, ХІХ ғасырдағы тұрмыстық лексиканың қолданысына назар салып көрсек:

Қазақ жеріне сеңдей ағып қара шекпен келе бастағалы халық дағдарып, қайтеміз, бұрынғыдай отыра береміз бе, жоқ,

15-тен кестіріп алып ата мекенімізге түпкілікті ие боламыз ба деген ойға қалып еді.

*....Бұл ілкімді мырзалар жұрттың алақандай жерін сатып қызмет көрсеткенше, оларға маңайындағы **қара шекпендерден** өрнек алып, жерлерін өздері пайдалануға үйрену керек еді [6, 112-113-б.].*

Келтірілген мысалдардағы «қара шекпен» тіркесі арқылы XIX ғасырдың II жартысындағы тарихи оқиғалардың куәсі боламыз. Аталған уақытта Қазақстан территориясына Ресей империясынан орыс шаруаларының көптеп қоныс аударған кезі еді. Оларды қазақтар «қара шекпен» атағаны жоғарыдағы мысалдардан аңғаруға болады. Осы мәтіндегі ойды жеткізу барысында киім атауы мүлде басқаша мағынада жұмсалып тұр. Бұл сөзімізге академик Р. Сыздықованың мына бір пікірі де дәлел бола алады: «Орыс шаруаларының орысша атаулары **крестьян** және **мужик** сөздерін қазақша атаудың сол кезде бірнеше варианты болды. Ең көбірек қолданылғаны (әсіресе солтүстік-батыс өлкелерде) **қара шекпен** тіркесі болды» [101, 154-б.].

*... бүйтіп тамақ, ұйқы, жалқаулық үшеуін қатар мінген жұрттың ақсақалының олжасы – «азусыз ат, жағасыз шапан» деп бишаралардан айыпқа алған арық тай, алты көз ләңке, жастарының олжасы – түн жамылып жетелеген біреудің тоқтысы, асы иә сиыры, болыс, би, ауылнайларының олжасы – момыннан ауыстырып алған он-он бес тиын, бәрінің айтқаны - өтірік.бүгінгі болыс, би, ауылнай һәм елу басы ескі **тондағы бит қой**. Шаруа қылсаң жаз шығады, халық пайдасын қуған аға-іні болсаң, ескі тонды сілкіп-сілкіп суға ал! [6, 39-б.].*

Бұл жерде келтірілген мысалда киім атауы орынды теңеу тауып, шебер қолданылып тұр. *Тон* ескі заман және ескі замандағы мықтылар мағынасында қолданып, нақты тікелей киімнің өзі деген мағынаны білдіріп тұрған жоқ. Сөз семантикасына негіз болып тұрған уәж – тонға биттің түсуге бейім болатындығы. Сол негізде ескі тондағы биттің – ескі мықтылардың жаңа заманда да биліктен кетпей отырғандығы осы сөйлемнен көрініс тауып, сөз мағынасы өзінің тура мағынасынан алшақтап, қатысым негізінде туындаған семантикаға ие болып, астарлап

жеткізу мақсатында тілдің коммуникациялық мақсатына бағынып тұр.

Түркістаннан баратын жұмыскерлерге алу керек нәрселер мынау деп отыр: ең аз болғанда үш пар көйлек-штан, екі сүлгі, я сүлгі орнына жарарлық орамал, төсектік киіз, көрпе Һәм қыс киетін сырт киім мен етік. Қыс киімге кіреді қабыған шалбар, қаптал шапан, күпі я тон, елтірі бешпент я пұшпақ ішік, киіз байпақ етігімен [6, 335-б.].

Бұл мысалда адамдардың күнделікті тұрмысына ең қажет зат ретінде *көйлек, орамал, сырт киім мен етік* танылып отыр. Олардың қажеттіліктері қоғамдағы сұраныстары арқылы айқындалып, олардың сол кездегі орны мен маңызы білдіріліп тұр. Сөйтіп бұл атаулардың тілдік қарым-қатынас барысындағы көрініс табар мазмұны арқылы олардың негізгі мағыналарына *ең қажет зат, зәрулік сияқты қосымша мағыналық реңктер* үстеліп отыр.

Бір күні бек қатты керек болған соң Молда Насыр бір жаңа бөрік сатып алып, сонымен базарға барады. Молданы білген адамдар қайран қалады. Көре салып Насырдың басындағы жап-жаңа жақсы, әдемі бөрікті бұрын көздері көріп үйренбеген еді, жөн киіп жүретұғын ескі киімдерді. Базарда жолыққандардың бәрі де тоқтатып сұрай бастады. «Молда, бұл бөрікті қанишаға алдыңыз?» – деп. Бұл қылған жауаптардың бәрі де Молда Насырдың мазасын кетірді [7, 241-б.].

Келтірілген үзіндіден сол кездегі қоғам өкілдерінің психологиясы айқын аңғарылады. Яғни жаңа нәрсе, жаңа зат тек дәулетті, бай адамдардың немесе жоғары топ өкілдеріне ғана тән. Ал ортаңқол, шаруа адамына жат нәрсе ретінде түсіндіріледі. Мысалға сондай-ақ ауызекі сөйлеу стилі тән. Сөйтіп киім атауы арқылы коммуникант санасына сол кезеңдегі адамдар тұрмыс-тіршілігімен қатар олардың дүниетанымы да жеткізіліп тұр.

...Төртінші бөлімде қазақтың бұрынғы батыры, үстінде соғысқа шыққанда киетін сауыт, басында темір дулыға, бір қолында найза, бір қолында айбалтасымен көрінді. Одан соң Орал, Торғай, Жетісу, Семей облыстарының жас келіншектері өз киімдерімен көрсетілді [6, 159-160-б.].

Бұл үзіндіде қоғамдағы әртүрлі топ өкілдерінің мысалы, батырлардың, қоғамдағы қарапайым адамдар өкілдерінің өздеріне тән киім үлгілері олардың өзіндік ерекшеліктері болатыны айтылған. Сондай-ақ әдеби кештің өту барысы осы жайттармен байланыстырылып жеткізіліп тұр.

Осы кезеңдегі тағы бір тіркестің қолданысына назар аударып көрсек:

«...Әлбетте деп айтты әлгі ізгі етуші. Бірақ оны білу керек саған қажет деген нәрсені

– Көп емес, – деп Ахмет айтты күн сайын тұрып болса екен бір уыс күрішім, қарыным аш болмастай. Бір байлам отыным болса, пешімді жаққандай, бір жылы киім болса суыққа кигендей. Мұнан басқа маған ешнәрсенің керегі жоқ».....

– Мен бірақ оған бек жаман көрінемін, кедей нашар киімдеріммен деп Ахмет, – айта берді. Ол айтады «мен бай, үлкен, құрметті кісінің қатыны болар едім, әрдайым жақсы киімдер киіп жүрер едім» деді. Сол себепті егерде мені ол жақсы көрсін десең, маған қажет жақсы киімдер киерге. Соған қарағанда жақсы киімдер маған артық болмаса керек.

– Сен дұрыс айтасың, – деп аруақ аңлатты. Оның үстіне қосымша зып Ахмет сөйлей берді, ол айтады бай кісіге қатын болсам, жібек, барқыт киіп жүрер едім деп, мұнысы қатты қажет ол мені жақсы көрсін десең [7, 426-427-б.].

Ал енді осы тіркес М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында былайша көрініс табады:

Дарья мен Фекла және тағы бірнеше батыл крестьянкалар бұл кезде ауыл ортасына жетіп, қазақ қатындарының ішіне араласып кетіп, бақандарды алып, ұмтылысып жүр. Тұстарына келген жақсы киімді жасуларды жонынан ұрып қалысады [3, 204-б.].

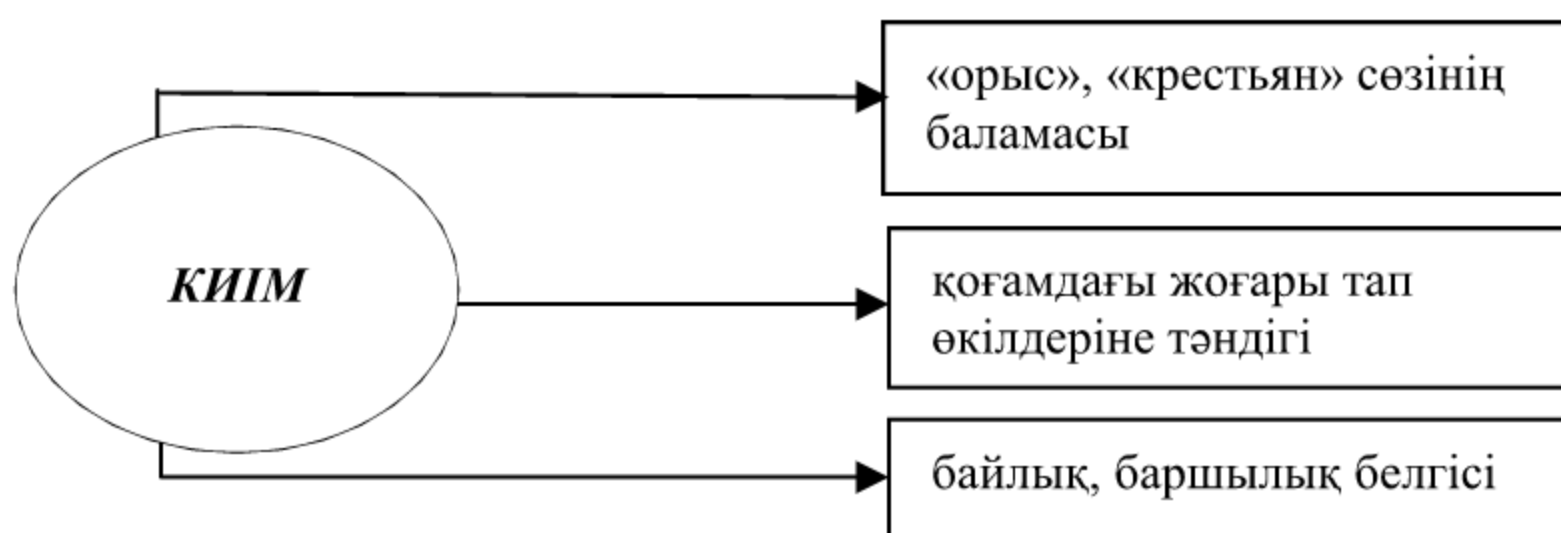
Алғашқы мысалда «жақсы киім» – құрметтіліктің, барлықтың, байлықтың, ретінде көрініс тауып тұр. Бұл атау – оқиға кейіпкерінің арманының орындалуының басты шарты, ал оның жолдасының негізгі талап-тілегінің бірі. Бұл үзінді арқылы, жақсы киім киіну арқылы сол кезеңдегі дәулетті, бай адамдар бейнесі айқын көрсетілген. Келесі мысалда, «Абай жолы»

роман-эпопеясында дәл осы тіркес арқылы «жақсы киім» – қоғамдағы «жағымсыз топ» өкілдерінің белгісі ретінде суреттеледі. Сөйтіп, оларға деген қоғамның төменгі тап өкілдерінің наразылықтары мен реніштері беріліп, екі топ өкілдерінің психологиялық ерекшеліктері айшықтала түскен.

Сонымен, кезеңнің тілге ықпал етпей қоймайтыны секілді, сөз мағынасынан қатысымдық семантиканың туындауына әр кезеңнің келбеті, қоғамдық құбылыстары әсер етпей қоймайды. Сондықтан қоғамның белгілі бір даму кезеңі тілдің қатысымдық мағынасынан көрініс табады. Бұл қатысымдық семантиканың қоғамдық-тарихи кезең ерекшелігіне байланысты екенін көрсетсе, сонымен қатар қатысымдық мағынаның тарихи тілдік деректерді анықтауға ықпал ететінін де аңғартады. Сондықтан кезең еншісіндегі тілдік тұлғаның танымы, оның сөйлеуіне, сөздерді қатысымдық мағынада жұмсауына әсер етпей қоймайды. Қатысымдық мағынаның туындауына да сөйлеудегі даму кезеңдері әсер етеді деген тұжырым осындай қорытындыдан шығып отыр. Әлеуметтік жағдайдың қандай күйде болуы, ұлт танымының даму деңгейі, қоғамдағы өзгерістер мен жаңалықтар, мәдени даму тілге әсер етеді десек, осы өзгерістердің әсері қатысымдық мағынаның пайда болуына да ықпал етеді.

Тапсырма

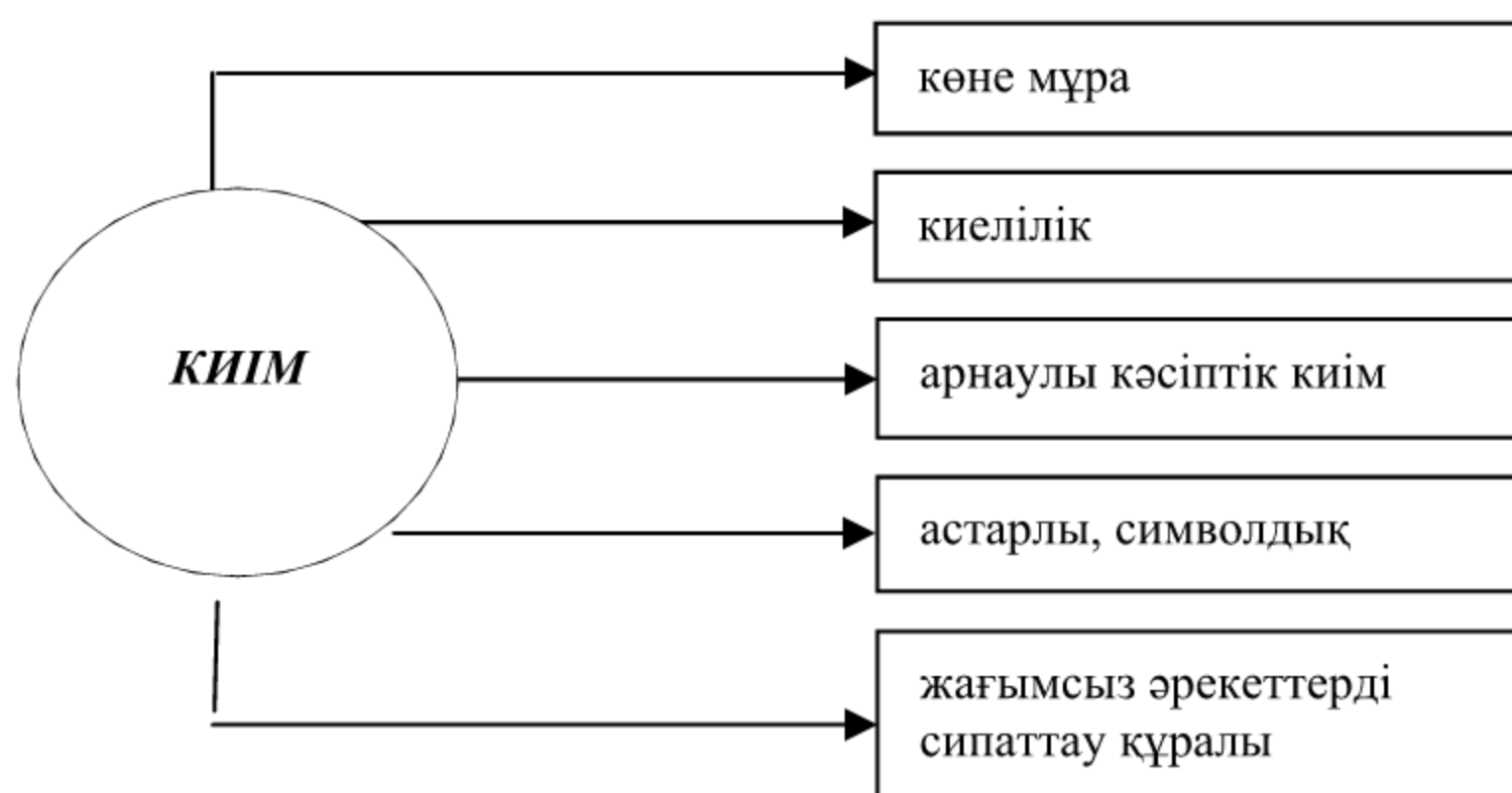
Төмендегі суреттерде «киім» сөзінің әр кезеңдегі қолданыстары сызба арқылы берілген. Осы үлгіні негізге ала отырып төмендегі сөздердің әр кезеңдегі қолданысына мысалдар жазыңдар: *ақша*

1-сурет. «Қазақ» және «Дала уәлаяты» газеттері материалдарындағы киім атауларының қолданыстық сипаты

2-сурет. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы киім атауларының қолданысы

3-сурет. Қазіргі кездегі киім атауларының қолданысы

Жеке тілдік тұлға – сөздің коммуникативтік семантикада жұмсалуына ықпал етуші фактор

Психологияда тұлға биологиялық талаптар мен әлеуметтік және физикалық қоршаулардың өзара негізінде туындайтын тұрақты жүйе ретінде танылады. Ал тұлға жайлы қарапайым түсінікке келер болсақ, жеке тұлға деп жеке индивидтің өмір

сүру стилін немесе оның өмірлік проблемаларға қарсы тұру әрекеттерін түсінеміз. Психологияда тұлғаның эмоционалды қасиеті сипатталады, адамның жеке қабілеттері, когнитивтік қасиеттері қарастырылмайды.

Тіл білімінде бұл мәселе – даулы мәселелердің бірі. Себебі терминнің өзі екі түрлі қызмет атқарады:

- 1) тілдік тұлға;
- 2) адамның тілдік моделі.

Тілдік тұлға – экстралингвистикалық факторлармен, яғни гуманитарлық ғылымдармен (әдебиеттану, психология, философия) тығыз байланыста болса, адамның тілдік моделі – нақтылы ғылымдармен, математикамен байланысты. Бұл ұғымның бір нәрсені білдіретіні белгілі алайда талас тудыратын мәселе – олардың атқаратын қызметтерінің, объектісінің көлемін шектеуде. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, тілдік тұлға деп нақты тілді қолданушылардың дифференциалды белгілерінің жиынтығы түсіндіріледі, ал адамның тілдік моделі ретінде осы дифференциалды белгілердің жиынтығымен қоса, энциклопедиялық білім де түсіндіріледі.

Тілдік тұлға жайлы Ю. Карауловтың анықтамасына жүгінсек: «Языковая личность есть личность, выраженная в языке (текстах) и через язык, есть личность, реконструированная в основных своих чертах на базе языковых средств. Это – не сужение или специфика – для личности вообще, а ее углубление, развитие, насыщение дополнительным содержанием» [103].

Ғалымның пікірінше, тілдік тұлға – мәтіндерді өзі жасауға және түсінуге қабілетті адам. Бірақ бұл жерде мәтіндердің өзіндік ерекшеліктеріне де байланысты екенін айта отырып, оның үш түрін атап көрсетеді:

- 1) мәтіннің тілдік құрылымының күрделілігі;
- 2) қоршаған ортаны дәл және терең бейнелеу дәрежесі;
- 3) белгілі бір мақсатқа бағытталған мәтіндер дәрежесі.

Тілдік тұлғаның құрылымы да үш деңгейден, философиялық тұрғыдан тіл, интеллект және қоршаған орта, психологиялық тұрғыдан семантикалық, танымдық және прагматикалық аспектілерден тұрады.

Киім атаулары туралы хабары бар тілдік тұлға да сол киім атаулары туралы білім деңгейі тұрғысынан атауларды қатысымға жұмсауға, сөйлеу актісінде қолдануға ұмтыла отырып, киім атауларынан қатысымдық мағына жасайды.

Сонымен, тілдік тұлға – тұлғаның лингвистикалық, әлеуметтік, интеллектуалдық, этикалық, эмоциялық және т.б. компоненттерінің тілде, сөйлеуде, дискурста, мәтінде жүзеге асырылуы. Тілдік тұлғаның құрамына тілдік сана мен сана-сезімді, сөйлеу мәдениетін, тіл және ойлау, тіл және қоғам, тіл және мәдениет арасындағы байланысты, сондай-ақ тілдің өмір сүру формаларын және тағы да басқа ұғымдар жиынтығы құрайды. Тілдік тұлғаның құрылымы:

а) вербалдық-семантикалық;

ә) әлемнің тілдік бейнесінде қалыптасқан ұғым және идея концептеріне қоса алғанда когнитивтік деңгей;

б) мақсат, мотив, қызығушылық, интенцияларды анықтайтын прагматикалық деңгей қабаттарынан тұрады.

Жеке тілдік тұлға туралы көзқарастар орыс тіл білімінде В.В. Виноградовтың еңбектерінде көркем шығарма тұрғысынан қарастырылды. Сондай-ақ одан кейінгі зерттеулерде тілдік тұлға әртүрлі аспектілерде жан-жақты қарастырылып жүр. Бұлардың қатарына А.А. Леонтьев, Г.И. Богин, В.П. Нерознак, В.И. Карасик, В.И. Шаховский еңбектерін атауға болады. Ал қазақ тіл білімінде Қ.Жаманбаева дара тұлға концепциясы тұрғысынан зерттесе, бұл саладағы зерттеулер белгілі бір тұлғаға арналуымен ерекшеленіп отыр. Мәселен, Ф. Терекова – Қ.Қ. Жұбановтың, Ф. Қожахметова – Т. Ізтілеуовтың, Ж. Сәткенова – Б. Соқпақбаевтың, А. Жуминова – О. Сүлейменовтың, М. Ниятова – М. Өтемісұлының тілдік тұлғасын прагмастилистика, тілдік бейненің берілу сипаты тұрғыларынан зерттеген.

Тілге қатысымдық тұрғыдан талдау жасағанда жеке тілдік тұлға бағытын ұстану екі негізгі: а) жеке адамның сыртқы дүниені қабылдауының тілдік көрінісі; ә) жеке адамның уәждемесі мен мақсатының жүзеге асуының тілдік құралы сияқты мәселені шешуге негіз болады.

Жеке тілдік тұлға – сөйлеу актісінің қалыптасуының, пайда болуының негізі. Ол сөйлесім мазмұнында көрініс табады. Бұл тұрғыда Э. Бенвенист: «Сөйлеу актісін қалыптастыратын, тіл бірлігін қарым-қатынас құралына айналдыратын тілдің субъективтік белгісі», – деп есептейді [106].

Сонымен қатар тілдік жеке тұлға сөйлесімнің дүниеге келуіне де ықпал етеді. Және оның мазмұн жағынан толығына сөйлеушінің білім қорының, тәжірибесінің өзіндік әсері бар. Қазақ тіл білімінде М. Балақаев: «Тілдің талғам тетігі, коммуникативті қызметі әр алуан адам ойын, сана-сезімін, білдірумен ұштасып жатады. Жалпы білімі, мәдениеті жоғары адам ана тілінің мәдениетіне қанық болуы тиіс», – деп атап көрсетеді [107].

Бұл арада психологияда берілетін «әр адам – индивид» деген аксиоманы ескеру қажет. Әр адам тілдің қолданушысы ретінде тек психикасы жағынан дара болып қана шектелмейді, ол оның барлық іс-әрекеті мен сөйлеу әрекетіне ықпал етіп, тілдік ерекшелігіне таңба салады.

Ал осы тұжырымдарды қатысымдық семантиканың туындауымен байланыста қарастырсақ, әр тілдік тұлға өз таным-түсінігі мен білімі, өмірлік тәжірибесі деңгейінде сөзді қолдану шеберлігіне ие болып, әр деңгейдегі қатысымдық семантиканы тудырады. Сондықтан қатысымдық семантиканың туындауына әсер ететін бірден-бір маңызды фактор – тілді қолданушы сөзді қатысым мақсатына сай мағынада жұмсаушы жеке тілдік тұлға. Осы орайда сөздің қатысымдық мағынада жұмсалысын тілді қолданушылар ретінде жазушылар, жазба тілді қолданушылар тілінен іздеудің өзіндік негізі бар.

Сондықтан қатысымдық семантиканың басты тірегі – қатысымдық тұлғалар. Қатысымдық тұлғаларды жеке тұлғалар мәселесімен шатастыруға болмайды. Жеке тұлға – қатысымға түсуші, тілді қолданушы субъект. Тұлға терминіне байланысты бұл арада екі түрлі түсініктің барлығын, оның екеуі де қатысымдық семантикаға өз дәрежесінде тілдік және тілден тыс факторлар ретінде қатысы барлығын айтып өтпеске болмайды.

Тіл білімінде қатысымдық тұлғалар терминінің екінші қолданысы – сөз семантикасының жұмсалымына әсер етуші тікелей

тілдік бірліктер. Зерттеу еңбектерде бұл бірліктерді де қатысымдық тұлғалар ретінде қарастырып жүр. Тіл білімінде бұл мәселе нақтылы шешімін таппай, түрліше зерттелуде. Қатысымдық семантиканың тілдегі көрінісі осы тілдік бірліктер тобымен байланысты болғандықтан, олардың да өзіндік ерекшеліктері мен сөздің қатысымдық семантикасын тудырудағы, оның жұмсалымын қамтамасыз етудегі мүмкіндіктеріне тоқталған орынды.

Соған орай, қатысымдық тұлғалар жайлы лингвистер көзқарастары әрқилы. Әр ғалым қатысымдық тұлғаларға әртүрлі тілдік бірліктер құрамын жатқызып, әртүрлі қырынан қарастырады. Көпшілік зерттеушілер қатысымдық тұлғалардың негізі етіп айтылымды, сөйлемді, поэтикалық жолдарды атайды. А.А. Киселова қатысымдық тұлғаларды:

- 1) жай және құрмалас сөйлем;
- 2) фразадан үстем тұтастық (сверхфразовое единство) және абзац;
- 3) фразадан үстем тұтастықтан үлкен бірліктердің құрылымы;
- 4) абзац және мәтін деп 4 түрге бөліп көрсетеді.

М.Я. Блохтың топтастыруы бойынша, қатысымдық тұлғаларға бірінші кезекте сөйлемді, ал екінші кезекте диктеманы (сөйлемдер бірлігін) жатқызады.

В.А. Кухаренко, З.А. Тураева және басқалар мәтінді негізгі қатысымдық тұлға ретінде санап, қатысымдық мағынаның ашылу, айқындалу зертханасы мәтінмен байланысты екендігін көрсетеді [108].

Расында, қатысымдық мағынаның мағыналық негізгі қызметі сол мәтінмен біртұтас, сол мәтін ішіндегі қолданылу мақсатына қатысты. Сондықтан да ол негізгі мағынасында жұмсалмайды, қатысымдық мағынаға ие болады. Мәтінсіз қатысымдық мағынаның өмір сүруі де мүмкін емес.

Қазақ тіл білімінде тілдік тұлғалар мен қатысымдық тұлғалардың басты ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ғалым Ф.Ш. Оразбаева талдап көрсетеді: «Тілдік тұлға мен қатысым-

дық тұлғалардың басты айырмашылығы – олардың атқаратын қызметі мен қолданылу өрісіне байланысты.

Тілдік тұлғалар – адамзат тілінің жасалуы мен өмір сүруіне қызмет ететін, сөйлеу мүшелеріне (дыбыстау мүшелеріне) тікелей тәуелді, фонетикалық, лексикалық және грамматикалық қасиеттерге ие болатын, таңбалық сипаты бар тілдің құрылымдық бірліктері. Қатысымдық тұлғалар – тіл арқылы қарым-қатынасты қамтамасыз ететін, белгілі бір орта мен араласу жағдайында жүзеге асатын, тиянақты ойды хабарлау және қабылдау қасиеті бар, ерекше деңгейге көтерілген тілдік тұлғалардың қатысынан тұратын, қарым-қатынастық мәні бар бірліктер», – дей келе, олардың басты қасиеттерін:

- 1) сана мен ойға қатысты мазмұнның тиянақтылығы;
- 2) баяндау ғана емес, хабарлау жеткізу қасиетіне ие болуы;
- 3) ми жүйесі арқылы қабылдануы;
- 4) белгілі жағдайға, ортаға байланысты жұмсалуды;
- 5) тіл мен сөйлесімге байланысты қарым-қатынаста қызмет атқаруы деп бөліп көрсетеді [39, 25-б.].

Ғалымның көрсеткен белгілеріне мән берсек, қатысымдық мағына, қатысымдық тұлғалар мәселесі олардың қатысымдық тұлғаға айналуына ықпал ететін лингвистикалық, психолингвистикалық, экстралингвистикалық, тілдік тұлға мен тіл арасындағы байланыстық үрдістер аясынан қарастырып, қатысымдық тұлғалардың басты табиғатын тануға жол салған.

Қатысымдық тұлғалардың ішіндегі ең бастысы – сөз. Бұл тілдік бірлікті екі түрлі деңгейде: тілдік деңгейде және сөйлеу деңгейінде қарастыруға ұмтылыс жасалды. Сөз өз бойында: аталымдық, сигнификаттық, қатысымдық, прагматикалық, т.б. барлық тілдік қасиеттерді қамтиды. Басты назар аударылған мәселе – бір құбылыстың тілде және сөйлеуде көрініп, қолданылатын маңызды қасиеттерінің бөлінуі. Көптеген лингвистер сөзді тілдік бірлік ретінде және сөйлеудің бірлігі ретінде бөліп зерттеуді ұсынады.

Сөзді бұлай екі деңгейде қолданылатын бірлік ретінде жақынырақ қарастырған ғалымдардың бірі – В.В. Виноградов. Бұл мәселені зерттеуші: «Вне зависимости от употребления слово

присутствует в сознании со всеми скрытыми и возможными значениями... конечно, то или иное значение слова реализуется и определяется контекстом его употребления», – деп тұжырымдайды [109, 241-б.].

Сөздің тілдегі негізгі белгісі – таңбалық қасиет, яғни сөз заттар, құбылыстар жайлы жалпылық сипатқа ие бола отырып, аталымдық сипат алады, ал оның мағынасы оның қорытындысы іспетті.

Қатысымдық актіде сөз бір мезгілде әрі аталымдық, әрі қатысымдық бірлік ретінде танылады. Бірақ қарым-қатынас үрдісі үшін қатысымдық актінің маңызы зор. Сөз сөйлеу тілінде бүтін бірліктің – айтылымның бірлігі бола отырып, сол арқылы мәтіннің, диалогтың құраушы бөліктерінің бірі бола алады. Айтылым құрамында сөз өзінің міндетті жалпылық қасиетін жоғалтып, айтылым білдіретін нақты жеке заттың бейнесі ретінде көрініс табады. Бұл тұрғыда А.А. Брудныйдың пікірі өзгеше. Ол тілдің таңбалық мағынасын коммуниканттарға таныс болған жағдайда еш хабар бола алмайтындығымен түсіндіреді. Екінші жағынан сөздің нақтылы тілдесім барысында сөз мағынасының «басы артықшылығын» (избыточность) айтады. Бұл жерде «басы артықшылық» деп логикалық мазмұндағы қосымша мәндерді түсінеді [110, 98 б.].

Сөйтіп, тіл – таңбалар мен мағыналардың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын тұрақты жүйесі. Әр кезеңнің өкілдері сөзді аталымдық, жалпыланған мағынасы арқылы тани алады. Осы аталымдық және жалпыланған мағынасы арқылы сөз өзінің тілдегі орны мен этимологиясын, сөзжасамдық қасиеттерін, элемент ретіндегі тілдік бірліктердің өзгермелі қолданысын сақтап, кірігіп ұмытылып, зерттеліп айқындалып, әртүрлі кезеңдерді тіл құрамында басынан кешіреді. Бұл, әрине, бір жағы ұзақ та күрделі, синхрондық жағдайы, коммуникативті қатысымдық қолданысы жағынан байқала бермейтін өзекті үрдіс.

Сонымен, сөз – ең негізгі қатысымдық тұлға. Сөйлеу процесіндегі сөздің ерекшелігі – ол объективтік шындыққа, өмірге байланысты ұғымдарды сананың қабылдауы нәтижесінде ойды

бейнелейді. Сонымен қатар іс-әрекет жүріп жатқан ортаның әсерін, адамның көңіл-күйін де қоса білдіреді. Тілдік қарым-қатынаста жұмсалатын сөздің бірнеше қасиеттері бар:

1. Сөз адам санасында бейнеленген ұғымның жарыққа шығуын қамтамасыз етеді;

2. Сөз басқа қатысымдық тұлғалардың жасалуына ұйтқы болады;

3. Сөз өмір шындығын нақты мағына арқылы түсіндіре келіп, адам ойының екінші біреуге жеткізілуіне әсерін тигізеді;

4. Сөз адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыруға негіз болады [39, 29 б.].

Соңғы уақыттағы семантикалық зерттеулерде сөздің қарым-қатынастағы қызметі арқылы оны тілдің символы ретінде тану түсінігі жиі байқалады. Бұл тұрғыда В. Гумбольдтің: «...в действительности язык всегда развивается только в обществе, и человек понимает себя постольку, поскольку опытом установлено, что его слова понятны также и другим» [111]. Осы мәселе жайлы XVII ғ. неміс философы И.Г. Гердердің пікірі де сөз табиғатын ашуға өзек бола алады. Ол сөздің ең бірінші қызметі – адам ойын басқаларға жеткізу, диалог құрау, басқалар үшін хабар бола алу деп таниды. «... первый признак, который я воспринимаю, является признаком для меня и словом-сообщением для других», – деген пікірі бұл түсінікті нақтылай түседі [112].

Сонымен сөз – қарым-қатынас барысында бір мезгілде әрі аталымдық, әрі қатысымдық тұлға ретінде танылады. Қатысымдық тұлға ретінде сөз қарым-қатынас жасаудың, адамдардың өзара түсінісуіне, пікір алысуына негіз болады, яғни аталымдық қызметпен ғана шектелмейді, сонымен бірге ойды жеткізудің құралы болып табылады. Бұл сипаты басқа да қатысымдық тұлғалармен байланыста анық көрінеді. Тұжырымымызды көрнекті ғалым Э.Д.Сүлейменованың пікірімен түйіндесек: «слову как номинативному знаку придаются значения, формируемые в рамках высказывания или текста. Поэтому для адекватной характеристики номинативных свойств словесных знаков их необходимо рассматривать непосредственно в процессе

функционирования в рамках реальных коммуникативных единиц (высказывания, текст)» [113, 19-б.].

Демек, сөздің сөз ретіндегі қолданыстағы мағынасы оның мәтін ішіндегі атқарып тұрған қызметіне, жұмсалып тұрған мақсатына, таңдап алынып тұрған реңкіне біртұтас тәуелді. Мұны қай жағынан болсын қарастыруға ұмтылатын зерттеулер нәтижесі де, сол зерттеулер нәтижесінде түйінделген белгілі ғалымдардың пікірлері де дәлелдеп отыр.

Келесі қатысымдық бірлік – сөйлем. Сөйлем – тілдік қарым-қатынастың жүзеге асуында өзіндік орны бар қатысымдық тұлға. Бұл қатысымдық тұлға арқылы адамдар бір-бірімен пікір алысып, ой бөлісе алады. Сондай-ақ сөйлем басқа да қатысымдық тұлғалармен тікелей байланыста, яғни, ең алдымен, мәтіннің негізгі құраушы элементтерінің бірі болып табылады.

Үйге Мәкіштің өзі құрбылас ақ қызыл жүзді, сұңғақ бойлы келіншек кірді. Оқа жаға салған, қара мақпал камзолы бар, самал шашы майланып, жылтырай таралған келісті келіншек дастархан жайып, қонақтарға арналған таңертеңгі асты жасауға кірісті [4, 8-б.].

Бұл мысалда келтірілген *қара мақпал камзол* тек киім атауы ғана емес, адам образын берудегі маңызды құрал.

Қатысымдық тұлғалардың маңыздылығын, әсіресе фразеологизмдердің ерекшелігін тілші-ғалым Г.Н. Смағұлова: «Тіл білімінде тілдік единицаның бізге белгілі түрлерінен басқа (фонетикалық, лексикалық, синтаксистік) мәтін мен сөйлемге қатысты коммуникативтік единица бар. Осы коммуникативтік единица арқылы сөйлеуші мен тыңдаушы байланысы анықталады, тілдік қарым-қатынас және образдың қабылдануы жүзеге асырылады. Тілдік единицадағы жалпылама ұғым, коммуникативтік единицалардың көмегімен нақтылы ұғым мен ойды жеткізуі арқылы тұтас мазмұндық қасиетке ие болады. Мұның ішінде фразеологизмдердің атқаратын рөлі ерекше. Мәтіндегі сөз, сөз тіркестерімен қатар фразеологиялық тұлғалар да коммуникативтік единицалардың негізін құрайды. Сөйлемдегі тұтас мазмұндық қасиет образды тұрақты тіркестер арқылы әрі олар-

дың мағыналас түрлерінің коммуникациялық единицаларының қызметімен нақтыланады», – деп ой қорытады [114, 47-б.].

Оразбай Абайға қосылып күліп қалған көп жұрттың үнін естіп, әлдебір сертті ішінен айтып кете барды. Сәмен жастау, ызасы қатты буып жүрген, Оразбайдың анық қанды көйлек, қарашоқпар сыңары болатын [2, 202 б.].

Сөйлемдегі жазушы қолданып отырған тұрмыстық лексика атауы арқылы роман-эпопеядағы жағымсыз кейіпкер Оразбайға сай Сәменнің бейнесін ашуда орынды қолданылып, «оңбаған», «жауыз» адам образы беріліп отыр. Бұл тіркес жайлы Е.Жанпейісовтің еңбегінде «қанды көйлек сыңары, майдандас, жортуылдас серігі» деп түсініктеме беріледі [115, 110 б.].

Коммуникативтік семантикадағы ерекше орын алатын басты қатысымдық тұлғалардың бірі – мәтін. Мәтіннің негізгі қатысымдық тұлға екендігіне жоғарыда В.А. Кухаренко мен З.А. Тураеваның пікірлерін келтіре отырып та тоқталып өткенбіз. Ал, Г.В.Колшанский мәтінді қатысымдық тұлға ретінде тануды былайша түсіндіреді: «В настоящее время необходимо признать тот факт, что исходным пунктом как в реальном функционировании, так и в лингвистическом исследовании является та языковая единица, которая выступает в коммуникации как относительно завершённый отрезок общения, как единица, структурированная и организованная по определённым правилам, несущая когнитивную, информационную, психологическую и социальную нагрузку общения. Этой единицей является текст», – деп түсіндіреді [116, 89-б.].

Ф.Ш. Оразбаева: мәтін – ойлау, хабарлау, баяндау, қабылдау, пайымдау құбылыстарымен байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын қатысымдық жүйелі тұлға, – деп атап көрсетеді [39, 25-б.].

Ал бірқатар лингвистер мәтінмен қатар «контекст» терминін қолданады. Контекст – латынның «қосылу, байланысу» деген мағынадағы сөзі, тілдік тұлғалардың мағынасын айқындайтын сөздік орта.

Зерттеуші Х. Нұрмұхановтың айтуынша: сөздің мағынасы, сыр-сипаты ойды жарыққа шығарудағы қызметі, алдымен оның

қолданылуына байланысты танылады. Ал бұл үшін оған лайықты өріс-орта керек, сонда ғана ол потенциалды мүмкіндікке сай қызмет ете алады. Міне, мұндай өріс-ортаның аты – контекст. Контекст – мағынаны не мазмұнды дұрыс түсінуге мүмкіндік беретін сөз жұбынан бастап бір немесе бірнеше сөйлем не тұтас абзац, период, шығарма мәтініне байланысты қолданылатын термин [117, 14-б.].

Ал М. Оразов контекстің маңызын былайша түсіндіреді: «контекстің қызметі сөз мағынасын тиянақтау, көп мағыналы сөздің бір мағынада қолданылуына жағдай жасаса, сөздердің тілдік системадағы орны сөздердің дұрыс қолданылуына (сөйлеушінің не жазушының мақсатына байланысты) мүмкіндік жасайды», – деп көрсетеді [19, 168-б.].

Контекст ұғымын жан-жақты талдап, маңызды белгілері мен ерекшеліктерін танытқан ғалым Ж.Жакуповтың пікіріне тоқталсақ: «...контекст тілдік единицалардың құрылымдық мағынасын айқындауға тиіс. Оның қызметі – қарым-қатынасқа қажетті, тілден тыс ақпаратты бейнелеу мен жеткізуге қажетті мағынаны актуалдандыру, мәндендіру, қарым-қатынасқа түсіру, іске қосу. Контекст қарым-қатынастың ерекше құбылысы ретінде тілдік құралдар мен сөйлеу құралдарын біріктіреді, олардың қолданылуы мен бейнеленуін қамтамасыз етеді. Контексте осы тұрғыдан келу мынадай маңызды құбылыстарды айқындауға жол ашады: контексте әсер ететін бірліктер, контекст құрылымы мен тілдік единицалардың қатынасы, лексика-семантикалық және семантика-синтаксистік контекстер, единицаларды қолдану мен түзу контексі және тілден тыс ақпараттарды жеткізу контексі». Сонымен қатар ғалым тілдік единица мен контекстің байланысын былайша түсіндіреді: тіл единицасы контексте түсіп, оның бөлігіне айналады да контекст элементі ретінде оның басқа да элементтері мен бірге тілдік жүйені, іске асырып, нақты ойды жеткізеді, яғни тілдік единицалармен контекст өзара тығыз байланыста болады. Контексте бұрын бар единицалар мен оның мағынасы қызметке кірістіріледі, сондай-ақ жаңа единица, жаңа мағына пайда болуы мүмкін», – дей келе контексте мынадай анықтама береді: кон-

текст деп мәнге ие болу арқылы тілдің барлық деңгейіне тән единицалардың мағына, мазмұнын жүзеге асатын бірлік орта, аяны айтуға болады. Контекст тілдік единицалардың мағынасын жүзеге асырудың және туындатудың шарты ғана емес, ол нақты ой мен тілден тыс ақпаратты бейнелеу мен жеткізудің құралы. Сондықтан контексті коммуникативтік единица ретінде таныған жөн», – деп тұжырым жасайды [118, 19-20-б.].

Қатысымдық тұлға ретінде контекстің ерекшелігі оның сөзбен қатынасынан көрінеді. Бұл мәселе жайында лингвистикада үш түрлі көзқарас қалыптасқан:

1) сөз қатысымдық тұлға ретінде контексте, айтылымда, мәтінде ғана жүзеге асады;

2) сөз айтылым семантикасында айтулы рөл атқарады;

3) сөз және контекст бір-біріне өзара әсер етеді.

Бірінші көзқарастың өкілі Г.В. Колшанскийдің пікірінше, сөз және оның мағынасының жүзеге асуы тек қана айтылым шеңберінде болуы тиіс десе [116, 51-63-б.], Н.И. Жинкин: «Слов вне предложений нет, как отдельных звуков вне слога, слово должно раньше «побывать» в предложении, для того чтобы «отдать» ему значение. Иначе оно останется пустым слогосочетанием» және әрі қарай, «обычно считается, что отдельные слова имеют значения. Если это так, то целое высказывание не имеет своего значения т.к. слова не адекватны, хотя высказывание состоит из слов», – деген қорытынды жасайды [119]. Ғалым сөйлемнен тыс сөз мағынасының және оның дербестігінің жоқтығын дәлелдеуге тырысады, бірақ «сөйлемге мағына беру үшін міндетті түрде одан бұрын енуі керек» деген ойларымен өзіне-өзі қарсы шығады. Сөз бір нәрсе жайлы хабар беріп тұрса, ол әрине оның білдірер мағынасы.

Демек, мәтін және контекст – әртүрлі ұғым болғанымен, қатысымдық тұлғаларды қарастыру барысында бір түсінік, бір зерттеу нысаны ретінде танылатын ұғымдар, әртүрлі ұғымдар болғанның өзінде табиғаты жағынан қатысымдық тұлғалардың қасиеттерін бірі екіншісі ашып отыратын тілдік нысан. Екеуі де мәтіндік аяда ұғынылатын, тіпті ең кіші тілдік бірлік ретінде сөйлем, сөз тіркесі аясында қабылданатын қатысымдық тұлғалар ретінде таныла алады.

Сонымен, контекст – сөз мағынасының актуалдануына, яғни қатысымдық мағынаның тууына себепші бірден-бір фактор. Ойымызды Ч. Филлмор пікірімен түйіндесек: «Между значением выражения и тем смыслом, который вкладывает в него говорящий, может быть существенная разница. Это зависит от контекста. Контекст может сказать о возможном, подразумеваемом смысле выражения. Контекст сам по себе не формирует значение слов, но в контексте реализуется и актуализируется лексическое значение» [120, с. 186-187].

Мәселен, «бөрік» сөзінің контексте қолдануына мысал келтіре кетсек:

...Сонда да қайтпаған Серкені көп ішінде, ұлықтың үйіне кірер жерде Әшірбайдың Оспаны деген бір бұзық Тобықты байқалмай қағылған боп, желкеден қойып жіберіп, басындағы бөркін ұшырып түсіреді. (Бұның бәрі көп иттің, өңшең бөріаланың жабылғаны сияқты, үргені сияқты нәрселер) [2, 162-б.].

Бұл контексте автор екі топ арасындағы өштестікті баяндайтын сюжетте және оқиғаның шешімін беруде киім атауын нысанға ала отырып, оқырманына сәтті жеткізіп отыр. Контекстің мазмұнында берілгендей, жай ғана қақтығысты суреттеуде «басындағы бөркін ұшыру» тіркестері арқылы қатысымдық ситуацияны бейнелейді. Сонымен, бұл жердегі бас киім атауы нақтылы коммуникациядағы ойдың жеткізілуіне себепші болып отыр. Ол өзінің атауыштық қызметімен қатар басқа сөздермен тіркеске түсу арқылы «кек алушы», «жазалаушы» адам семаларының актуалдануына негіз болып тұр.

Сонымен, сөз, сөйлем, фразеологиялық тіркестер, мәтін – өзара бірлікте келіп, тілдің барлық коммуникативтік қызметін ортақтаса атқаратын тілдік бірліктер. Қатысымдық бірліктер мен тілдік тұлғалар арқылы адамдар қарым-қатынасы жүзеге асып, өзара түсінісіп, пікірлесе алады. Қатысымдық тұлғалар арқылы сөйлеуші мен тыңдаушы пікірі анықталады, тілдік қарым-қатынас және оның қабылдануы жүзеге асырылады. Мағынадағы жалпылама ұғым қатысымдық тұлғалардың көмегімен, нақтылы ұғыммен ойды жеткізуі арқылы тұтас мазмұндық қасиетке ие болады.

Бекіту сұрақтары:

1. Лингвистикадағы тілдік тұлға мәселесі
2. Тілдік тұлға және қатысымдық тұлға

Тест тапсырмалары

1. Қатысымдық мағынаны қалыптастырушы факторлар:

- А) сыртқы орта, сөз қолданыс
- Ә) сөйлеу актісі, қоғамдық-әлеуметтік фактор, жеке тілдік тұлға
- Б) сөз, сөз тіркесі, сөйлем
- В) сөз мағынасы және оның тілдік қарым-қатынастағы қолданысы

2. Прессупозиция деген не?

- А) диалогтағы жасырын мағыналық компонент
- Ә) диалогтағы айқын мағыналық компонент
- Б) диалогтағы коммуниканттардың ойы
- В) диалогтың басты нысаны

3. Сөздің қатысымдық мағынасының қалыптасуындағы тілдің даму кезеңдерінің рөлі қандай?

- А) ешқандай рөл атқармайды
- Ә) қатысымдық мағынаның қалыптасуына негіз болады
- Б) қатысымдық мағынаның қалыптасуына еш әсері жоқ
- В) ұлттық танымды білдіреді

4. Жеке тілдік тұлға терминіне тән қызмет

- А) тілдік тұлға, адамның тілдік моделі
- Ә) тілдік форма
- Б) тілдік жағдаят
- В) тілдік қарым-қатынас

5. Жеке тілдік тұлға жайлы зерттеген орыс ғалымы:

- А) М.Караулов
- Ә) Л.Васильев
- Б) И.Стернин
- В) Ю.Степанов

6. Қ.Жұбановтың тілдік тұлғасын зерттеген жас ғалым:

- А) М.Ниятова
- Ә) А.Жуминова
- Б) Ж.Сәткенова
- В) Ф.Терекова

7. Тілдік тұлға мен қатысымдық терминдерін енгізген ғалым

- А) З.Ерназарова
- Ә) Ф.Оразбаева

- Б) Ж.Манкеева
- В) Қ.Жұбанов

8. Тілдік тұлға мен қатысымдық тұлғаның басты айырмашылығын көрсет

- А) мазмұны мен мағынасында
- Ә) Атқаратын қызметі мен қолданылу өрісінде
- Б) Білдіретін мағынасы мен атқаратын қызметінде
- В) Лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерінде

9. Қатысымдық тұлғаларға тән қасиетті көрсет

- А) Сана мен ойға қатысты мазмұнның тиянақтылығы
- Ә) Адамзат тілінің жасалуы мен өмір сүруіне қызмет етеді
- Б) Сөйлеу мүшелеріне тікелей тәуелді
- В) Фонетикалық, лексикалық, грамматикалық қасиеттерге ие

10. Контекстің негізгі қызметі

- А) Сөздің көпмағыналығы
- Ә) Сөз мағынасын тиянақтау
- Б) Жарыспалы сөз қолданыстарын түсіндіру
- В) Ойлау құралы болу

Пайдаланатын негізгі әдебиеттер

1. *Байтұрсынов А.* Тіл тағылымы. – Алматы: «Ана тілі», 1992. – 447 б.
2. *Оразбаева Ф.Ш.* Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 272 б.
3. Қазақ тілі: Энциклопедия / ҚР Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі. Қазақстан даму институты. – Алматы, 1998. – 509 б.
4. *Якобсон Р.О.* О разработке целевой модели языка в европейской лингвистике а период между двумя войнами // Новое в лингвистике. – М.: «Прогресс», 1965. – Вып. 4. – 590 с.
5. *Серль Дж. Р.* Что такое речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 151-169.
6. *Серль Дж. Р.* Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 170-194.
7. *Остин Дж.* Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 22-129.
8. *Серль Дж., Вандервекен Д.* Основные понятия исчисления речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 18. Логический анализ естественного языка. – М., 1986. – С. 242-263.
9. *Богданов В.В.* Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Ленинград, 1990. – 87 с.

10. *Падучаева Е.В.* Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке семантика нарратива). – М.: Школа и языки русской культуры, 1996. – 464 с.

Қосымша әдебиеттер

1. *Leech G. N.* Principles of Pragmatics. – London-New York, 1983. – 250 p.
2. *Почепцов Г.Г.* Прагматика предложения // Иванов И.П., Бурлаков В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М., 1981. – С. 267-281.
3. *Богданов В.В.* Классификация речевых актов // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин, 1989. – С. 25-36.
4. *Әміров Р.С.* Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері. Алматы, 1977. – 92 б.
5. *Ерназарова З.Ш.* Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: Филол. ғыл. докт. дис... – Алматы, 2001. – 246 б.
6. *Мурзагалиева М.К.* Коммуникативно-прагматический анализ речевых актов похвалы в русском и казахском языках: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алматы, 1998. – 30 с.
7. *Грайс Г.Г.* Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – С. 217-237.
8. *Леонтьев А.А.* Основы речевой деятельности. – М., 1974. – 368 с.
9. *Оразбаева Ф.Ш.* Тілдік коммуникацияның негіздері. – Алматы, 1995. – 252 б.
10. *Богданов В.В.* Речевое общение: семантический и прагматический аспект. – Л.: Издательство Ленинград. ун-та, 1990. – 87 с.

IV МОДУЛЬ

ҚАТЫСЫМДЫҚ МАҒЫНАНЫ ТУДЫРУШЫ ҮДЕРІСТЕР

1. Семалық түрлену, семаның күшеюі, семаның бәсеңдеуі, семаның бөлшектенуі, семаның модификациялануы, семаны нақтыландыру, семаны қолдау, сема енгізу

Кез келген сөйлесімнің семантикалық-синтаксистік құрылымынан туындайтын тура мағынасы және «нағыз сөйлеудегі» мағынасы бар. Бұл лингвистикалық контекст пен коммуникативтік жағдаятқа сүйенеді.

Қатысым барысында коммуниканттар сөйлесімнің тура мағынасының негізінде сөйлеу әрекетін қалыптастырмайтыны мәлім. Сөйлеуші сыртқа шығарған сөйлесімнің негізінде қашанда тыңдаушы анықтай алатын мазмұн болады. Сөйлеу әрекетіне импликация тән.

Сөйлеу қадамдарының негізгі түрлеріне П.В. Зернецкий жиектеуші; орталық; ынталандырушы; қолдаушы; қарсылық білдіруші; жалғастырушы; жаңартушы сөйлеу қадамдарын жатқызады [136, 91-б.].

Жиектеу және орталықтандыру сөйлеу қадамдары тақырыптық болмайды, олар сөйлеу әрекетінің шекарасын белгілеу қызметін орындайды да, негізінен әңгімелесушінің көңілін аудару үшін қызмет етеді. Мұндай сөйлеу қадамдары ретінде коммуниканттар вокативтер, жеке есімдер, экспрессивті шылаулар сияқты тіл бірліктерін қолданады.

Сөз мағынасын қатысымдық актіде қарастыру семалық вариациалану (түрлену) жеке мағына деңгейінде жүзеге асады. Мағынаның семалық вариациалануы өзекті мағынаның туындау барысын көрсететін нақты сөйлеу актісінің коммуникативтік жағдайына мағына-компетенцияның бейімделуін білдіреді. Нақты сөйлеу актісінің коммуникативтік міндеті – түрлендіруге, яғни «мағынаның семантикалық бірліктерінің актуалдандырылуына» қатысты семалар тобын анықтау болып табылады.

Семалық түрлену (вариациалану) белгілі бір коммуникациялық мақсатқа сай актуалдандыруға тікелей қатысты семантикалық компоненттерді таңдаумен байланысты. Бұл жекелеген семалар деңгейінде семемада қызмет ететін бірқатар семантикалық үрдістердің көмегімен жүзеге асады.

Семаны актуалдандыру – семаны мағына құрылымынан коммуникативтік жолмен бөліп алу. Мағына құрылымынан бөлінетін кез келген сема негізгі (ядро) және шеткергі (периферийная) түрінде семантикалық түрленуге ұшырайды.

Әбіш оқа шеккен тақия мен ақ жібек шәлі жайын ескертті [2, 35-б.].

Бұл сөйлемде жазушының айтпақшы болған негізгі ойына арқау болып отырған – бас киім түрлері – тақия мен шәлі. Сөйтіп олардың бұл қызметтері негізгі семалардың түрленуіне, басымдылыққа ие болуына себепші болып тұр.

Ана жолда алғаны үш жылқы еді. Мынада бір кілем, бір тонын арттырып, бес жылқы қып алып отыр [4, 95-б.].

Сөйлемдегі тұрмыстық лексикаға қатысты атаулар – кілем мен тон сөздерінің шеткергі семалары жетекші сипатқа ие. Яғни олардың негізгі мағыналарына қосымша «төленетін құн» деген **мағынада** жұмсалып тұр. **Семаның күшеюі** – сема айқындылығының арту, өсу жағына қарай ауысуы. Мұндай жағдайда түрленетін мағына құрылымында кездесетін кез келген сема мағына құрылымымен салыстырғанда, басқа семалардан гөрі айқынырақ, анығырақ болады.

...бұған біздің қосарлығымыз суға, құрғаққа екеуіне бірдей қолайлы болатын сулық шекпен. Тоннан гөрі шекпенмен тыстаған күні артық болар [6, 335-б.].

Бұл мысалда киім атауларының ерекшеліктерін салыстыру арқылы күні сөзінің «қолайлылық» деген семасы күшейіп тұр. Оның күшеюіне жылдың әр мезгіліне лайық, қолайлы болу сияқты қосымша мағыналық реңктері себепші болып отыр.

Қазақ, ноғай байларының кигендері өңшең мәуітімен тыстаған жасыл, көк, қара ішіктер, көбінің сүйетіні тамақ ішік болса керек, сол көбірек. Бірен-саран гана жанат ішік киген [3, 262-б.].

Мысалда келтірілген киім атауларының ішіндегі сырт киімдерден ішіндегі «тамақ ішік» деген түрінің «жасалған материалы» семасы басқа семалардан әлдеқайда басым болып тұр. Оның бұл қасиеті қажеттілігімен байланысты. Жанат ішікке қарағанда жиі қолданатындығымен, мол сұранысқа иелігіне қатысты.

Семаның бәсеңдеуі – сема айқындылығының кішірею, төмендеу жағына қарай ауысуы. Коммуникативтік байланыста актуалды семаның құрылу барысында кейбір семалардың айқындылығының күшеюіне байланысты келесі бір семалардың айқындылығы әлсірейді, бәсеңдейді. Ол семалар да түрленбегенімен, өздерімен салыстырғанда анағұрлым айқын семалардың қатарында олар көзге көрінбей елеусіз болып қала береді.

Жоғарыда талданған мысалдағы күшейген сема кейінгі сөйлемдегі семаның бәсеңдеуіне себепші болып тұр. «Жасалған материалы» семасы – жанаттан жасалған ішік – қолданыс, сұраныс аясының төмендігінің әсерінен семаның бәсеңдеуіне негіз болып тұр.

Салқын жүзді билердің сыздана қалған ажарын Базаралы бағып отыр. Кіргеннен бері бір Айтқазы болмаса, бұған шырай берген би, болыс болмаған. Бәрі де шіренген. Бірі байлығына, бірі еліндегі жуандығына, бірі болыстық әміріне, тағы біреулері осы отырыстағы киім сәндеріне мәз болған.

Базаралының ер көңілін мұндай көрініс жирентсе де, жасыпта алған жоқ. Нұрке жиынға жариялап «енді сөзге кірісеміз!» деген жерде Базаралы үлкен кісесі бар күміс белдігін белінен шешті. Қаптал шапанының омырауын серпіңкіреп ашып, малдас құрған қалпында төрдегі билерге қарады.

– Уәй, билер! – деді.

Үнсіз отырған үй ішін еріксіз жалт қаратты. Кең маңдайы аппақ боп айқындалған. Еркін шабытты жүзіне жас шағының ажарлы қызғылт нұры шыққан Базаралы үлкен, кесек, сұлу кескінде. Көтеріліп алған иығы мен кеудесі мынау отырған барлық адамнан асып, биік тұрғандай. Малға бөккен, киім-бұйымға бөленген мырзасымақ, байсымақтың бәрінің ажары

болымсыз, жұпыны киім ішінде болса да, халықтан шыққан Базаралы қасиет ұлындай [3, 106-б.].

Келтірілген мысалда қоғамдағы жоғары топ өкілдерінің бейнесі «барлық», «байлық белгісі» арқылы суреттелсе, оған керісінше төменгі кедей тап өкілдерінің киімдеріне тән «жұпынылық», «жүдеулік» семалары арқылы беріліп тұр. Сонымен, бұл мысалда жоғары тап өкілдерінің киіміне тән «барлық», «байлық белгісі» семаларының әсерінен кедей тап өкілдерінің киімдеріне тән «жұпынылық», «жүдеулік» семалары айқындалып тұр.

Осы құбылыстың болу мүмкіндігін В. Шмидт төмендегіше анықтады: «сөз мағынасының актуалдану мәселесі монолитті болмайды, ол көптеген элементтерге бөлінеді, олардың кейбіреулері нақты контекст барысында біресе күшейеді, ал енді келесілері – кейінге қалдырылып, тіпті болмаса жойылып яки жаңамен ауыстырылуы мүмкін» [137].

Э.В. Кузнецова жекелеген семантикалық компоненттер түрленімінің айқындылығына қарай олардың алуан түрлі болуына назар аударады. Ол сөзді қолданудағы түрлі контексте болатын сема айқындылығының өзгеруіне байланысты нақты мысалдар келтіреді: «сөздікке сүйенсек, әртүрлі контексте қолданылған бір мағыналы, бір сөз мазмұнына сәйкес толық адекватты болуы мүмкін емес» [138].

Негізгі және шеткергі семалардың барлық айқын мағыналары да бәсеңдеуі мүмкін. Бұл нақты емес актуалды мағынаның туындауына себеп болады. Мұндай жағдайда актуалданған барлық семалар біркелкі айқын болмай көрінеді, бұл актуалды мағынаны нақтыландырмайды. Түрлену құбылысының өзі актуалданатын семаның танымал айқындылығы бар екендігін көрсетеді, актуалдану құбылысының мәні де осында. Алайда түрленетін семалардың айқындылығы әртүрлі деңгейде болады, сондықтан оны сөздің актуалды мәні шеңберінен аса немесе төмен айқын семантикалық компоненттерден ажыратуға мүмкіндік туады.

Мағынаның коммуникацияда айқындалу барысында кездесетін тағы бір семалық үрдіс – **семаның бөлшектенуі**. Семаның бөлшектенуі – семаның толық түрленбеуі, яғни коммуни-

кациялық қызмет барысында семаның тек бірнеше бөлігінің түрленуі. Эксплицитті семалар да бөлшектенеді. Мұнда эксплицитті семаның бір бөлшегі қатысымдық актіде басымдылыққа ие болып, түрленіп, берілген эксплицитті семаның жасырын семасының бірі болып саналады. Бұл эксплицитті семаның бөлшектенуі өз бойындағы жасырын семаның бірі түрлене алатынын білдіреді.

Семаның бөлшектенуі – сөздің ауыспалы қолданысына тән және тікелей қолданыста кездеспейтін семантикалық үрдіс. Жасырын компонент сипатында болып, кез келген объектінің сандық және сапалық қызметін білдіретін семалар бөлшектенеді, осылайша объектіні көрсететін компонент бөлшекті семалармен толықтырылады. Эксплицитті семаның бөлшектенуі барысында оның жалпылама сипаты бар, семантикалық объектісі редукцияға ұшырайтын бөлшегі түрленеді.

Келесі семантикалық үрдіс – **семалардың модификациялануы**. Бұл белгілі бір семантикалық белгі шеңберіндегі семалық нақтыландырғыш мазмұнын контекстуалды тұрғыда қайта тануға мүмкіндік береді. В. Скаличканың пікірінше, «кез келген немесе тіпті алуан түрлі семаны әртүрлі мәнде қолдануға болады» [133].

Сема модификациясының екі түрі бар: бірі – мағыналық, ол қатысымдық акті барысында сема мазмұнының өзгеруін білдіреді. Екіншісі – модальдық, семаға модальдық реңк беру. Алдымен мағыналық модификацияны қарастырайық. Нақтылы бір семадағы семантикалық белгіні анықтайтын семантикалық нақтылағыш (конкретизатор) осы семантикалық белгі арқылы басқа семалық нақтылағышқа парадигмалық тұрғыдан қарама-қарсы тұрады. Мәселен, «үлкен», «кіші», «орасан» семалық нақтылағыштары «көлем» семантикалық белгісін білдірсе, «жас», «ересек», «кәрі» семантикалық нақтылағыштары бір-біріне «жас шамасы» белгісіне қарай қарама-қарсы қойылған. Семалардың қарама-қарсы қойылуы осы семаларды тіл жүйесіне енгізетін сөздердің бір-біріне қарама-қарсы қойылуы арқылы жүзеге асады. Осыған ұқсас парадигмада кез келген семалық нақтылағыштың өзіндік семантикалық ауыртпалығы болады, ол

өзінің денотативті семасын айқындайды. Кез келген сема, нақтырақ айтсақ, кез келген семалық нақтылағыш белгілі бір коммуникациялық жағдайда сөйлеу модификациясына, яғни қайта тануға ұшырауы мүмкін.

– *Ойдағы ұлық, қырдағы қазақ болып, бас қосқан келелі жиының екен. Ағайын! ... дауға келіп отырған менің мырзаларым, мынау Құнанбайлар болады. Бұның қарсысында мал-пұлы жоқ, әрі құны да жоқ, бір шөкім кедей атынан мен кеп отырмын. Құнанбай баласына қайратпен, байлықпен, бақталастықпен не басқа тайталастықпен тең келермін дейтін мен емеспін! Бұл Құнанбай баласында алтын да көп, ат та көп, ас та көп. Құданда, тамыр-танысы бір Тобықты емес, бүтіл Семей атырабында да көптен-көп. «Ұзын арқау, кең тұсау» бұнда болғанда, «қысқа жіп күрмеуге келмес» – менмін!» [3, 107-б.].*

Бұл мәнмәтінде келтірілген мысалдардағы элементтер қоғамдағы екі тап өкілінің бейнесін ашуда маңызды рөл атқарып тұр. Олардың өзіндік белгілері ретінде танылған семалар салыстырыла қарама-қарсы қойылып қатысымдық мағынаны айқындап тұр.

Жоғарыда айтқанымыздай, нақты емес семалардың нақтылағыштарының өзіндік мазмұны, маңызы бар. Нақты емес семалық нақтылағыштың абсолюттік мазмұны да, маңыздылығы да болуы мүмкін немесе оның маңыздылығы болса да, абсолюттік мазмұны болмауы мүмкін. Семалық нақтылағыштың маңызы белгілі бір семантикалық белгісіне қарай семалық нақтылағыштың жүйелік парадигмалық қайта өңделу процесіне сай пайда болады.

Нақты емес сема нақтылағыштарының абсолюттік мазмұны оның өзіндік тақырыптық топ шеңберінде анықталады. Мысалы, аңның жасы немесе көлемі басқа жануарлармен, адамның жасы – басқа адамдармен, құралдардың тиімділігі басқа құралдармен салыстыру арқылы көрсетіледі. т.б. Семалық нақтылағыштың қатыстық маңыздылығы берілген семантикалық белгісіне қарай сөздің бүкіл парадигмасы шеңберінде анықталады. Мысалы, «Жигули» сөзіндегі «қымбат тұрады» деген семалық нақтылағыштың қатыстық маңыздылығына қарай оның басқа көлік құралдарының қолданысынан айырмашылығы (көліктің белгілі

бір түрінен «шетелдік көліктен» арзан, екінші бір түрінен қымбат т.б.) сонымен бірге қолданыс аясындағы басқа да заттардан (бас киім, аяқ киімнен қымбат, бриллианттан арзан) қатыстық семасы мысал бола алады.

Семаның толық семалық нақтылағышы болған жағдайда оның мазмұны мен жеке-жеке алғандағы маңыздылығы түрленуі мүмкін.

Егер қатысымдық актіде бір ғана семантикалық белгісіне қарай мағыналас екі затты қарама-қарсы қою мүмкіндігі туындаса, онда оның тек маңыздылығы ғана түрлене алады.

Шынайы семантикалық құбылыс ретінде қатыстық маңыздылығы бар семалық нақтылағыштардың және осы маңыздылықты коммуникация барысында түрлену мәселесі көптеген баяндау тәсілдерінің баламасын түсінуге мүмкіндік береді.

Сема маңыздылығы сыртқы ортадағы заттардың шынайы қарым-қатынасын жекелеген белгілеріне қарай көрсетіп, сөз семантикасында қолданыла отырып, сол тілде сөйлеушілердің тілдік компетенциясына енеді. Маңыздылық дифференциалды ақпарат береді, бірақ оның мазмұны бай, шынайы семантикалық компонентті білдіреді.

Бірліктері эксплицитті түрде баяндалған, оппозициясы белгілі бір мағынаға ие дифференциалаушы контекст коммуникациялық актідегі осы маңыздылықтың түрленуінің міндетті шартына айналып, осылайша кез келген контекстегі маңыздылықты түрлендірудің формалық көрсеткіші ретінде қызмет көрсете алады. Семаны модификациялау берілген семадағы нақтылағыштың абсолюттік мазмұны немесе жай ғана маңыздылығы бар-жоқтығын ескере отырып жүргізілуі тиіс. Әрқашан нақты абсолютті мазмұны модификациялануына орай, модификацияға толық семалық нақтылағышқа ие семалар ғана ұшырауы мүмкін; егер семалық нақтылағыштың абсолютті мазмұны жоқ болса, онда оның модификациялануы мүмкін емес.

Басында алтайы бөрік, үстінде қасқыр ішік, қолында қайың сап дойыры бар бейтаныс жолаушы өзін ұлы жүз қазағы Абағаймын деп таныстырды.

Ойбай-ау, мынаның басындағы өзіміздің шөмекей тымақ қой! [19, 344-б.].

Осындағы *алтайы бөрік, шөмекей тымақ* тіркестеріндегі «бөрік», «тымақ» лексемалары – «бас киім» деген семантикалық белгіден және «рулық» деген семантикалық нақтылағыштан тұр.

«Қылышын сүйретіп қыс келеді. Балалардың жылы киімі, етігі жоқ, – деп айта береді. От ала келген қатындар да соны айтады. «Етік болмаса күпі мен шапан сияқты нәрселердің жарасы жеңіл зой. Бір-екі рет қыздарды жиып жіберсе, бітіп қалады зой – деп жүрді» [20, 86-б.].

Бұл мысалда киім атаулары өздерінің негізгі қызметтерімен қатар «қыс қамы» ретінде алынады. Сондықтан да бұл атаулардың микрокомпоненттерінің құрамына контексте танылғандай мынадай семаларды қосуға болады:

- 1) қыстың ең басты қажеттілігі;
- 2) оңай қол жеткізуге болатын киім түрлері (күпі, шапан);
- 3) ең зәру (етік);
- 4) қол жеткізу қиын зат (етік).

Осы келтірілген семалар арқылы аталған киім атауларының контекстегі қолданыстары арқылы олардың мағыналары айқындала түскеніне көз жеткізуге болады.

Келесі семантикалық үрдіс – семаны нақтыландыру. Семаның өзіне тән абстракциясы болады. Өте жоғары деңгейдегі абстракциялы семалар коммуникациялық қарым-қатынас барысында семалық вариация ретінде көрінеді. Фонетикалық онология бойынша семалық вариацияны аллосема деп атауымызға болады.

Аллосема – сөйлеушінің коммуникациялық ниетімен шартталған және нақты лексикалық мағынасы бар семалардың нақты вариациясы. Олар коммуникативтік қарым-қатынаста нақты лексикалық бірлік семантикасы арқылы берілген, аллосеманы құрайтын белгілі бір бірлікті таңдау сөйлеушінің коммуникативтік ниетін нақтылау аясына қатысты жасалады. Сема сөйлеу барысында әртүрлі аллосемалар арқылы байланысқа түсуі ықтимал.

Бір ғана аллосемаға ие семаларды суреттеу қиындық туғызбайды. Ал бірнеше аллосемаға ие семаларды алсақ, оның қай нұсқада қолданылуына қарай қай семаны анықтау қажеттігі туралы мәселе пайда болады. Бұл жағдай сөздің жүйелі мағынасын анықтау үшін аса қажет.

Коммуникациялық қарым-қатынаста болатын семаны нақтылау сөйлеушінің абстрактілі семадан нақты аллосемаға сөз мағынасы құрамы арқылы ауысуына қатысты жасалады. Семаны нақтылау дегеніміз – оны түрлендіруді жүзеге асыратын үрдіс. Ол нақты сема нақтылауды қажет етпейтіндігіне байланысты, өте жоғары деңгейде абстрактілі семаларды ғана нақтылайтын құбылыс.

Семаны қолдау – коммуникативтік қарым-қатынас барысындағы өзектендірілетін семаның вербалды экспликациясын көрсететін үрдіс. Бұл экспликация семаның контекстуалды күшею құралы ретінде қолданылады. Экспликация макроконтексте де, (тұтастай мәтінде де) микроконтексте де (сөйлемде) жүзеге асады. Құрылымдық қарым-қатынаста экспликация препозитивті, постпозитивті, ал мазмұндық қарым-қатынаста – сөздің актуалды мағынасымен тең дәрежеде болады.

Біз ұсынып отырған экспликация анықтамасының М.В. Никитиннің осы терминге берген анықтамасынан айырмашылығы бар. Ол экспликация деп тілдегі зат пен белгі қарым-қатынасы көрінісі сөзінің кең мағынасын түсінеді. Мысалы: жыртқыш – жолбарыс, Мәскеу дегеніміз Мәскеу, күн күркіреді т.б. [43] ал біздің анықтамамыз бойынша, экспликация сөйлеу тілі қатынасындағы актуалдандырылған семалардың вербалды жолмен берілуі болып есептеледі. Е.И. Шейгалдың көзқарасы бойынша, семантикалық компоненттің экспликациясы сөйлеу жағдайындағы компоненттерді анықтау және жіктеу, сонымен бірге мәтін байланысын қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылуы мүмкін. Әлсіз шеткергі семаларды қолдау үшін экспликация аса қажет. Себебі экспликацияның қолдауынсыз бұл семалар актуалдандырылмайды және ол тілдік қарым-қатынас барысында түсініксіз болады [139].

Сема енгізу – семаны мағынаға коммуникациялық жолмен енгізу үрдісі. Сөздің жүйелі мағынасында жоқ семалар алынады. Енгізілген бұл семалар оккозионалды қолданысқа жатады.

Әй, Ырғызбай, мынау елді көрдің зой!.. Өліспей беріспейді. Мен солай ет дедім. Тек соқтығып көр, арындаған Ырғызбай, артың ашылады. Басыңа қызыл тақия киіп, бөксеңе шақпақ таңба соқтырып қайтасың [3, 145-б.].

Бұл жердегі енгізілген сема – «жазалану» семасы. *Қызыл тақия* тіркесі бұл қолданыста өз мағынасында тұрған жоқ. Тілдік қарым-қатынас барысындағы жағдаятқа байланысты киім атауына «жазалану» деген сема қосылып тұр. Сөйтіп, жазушының жекелік, оккозионалды қолданысы арқылы *тақия* атауының қатысымдық мағынасы туындап отыр.

И.В. Сентенберг контекспен енгізілетін семалардың екі түрін көрсетті: «мағыналық» және «эмоционалды-экспрессивтік коннотация» [140]. Бұл жіктеу орынды, дегенмен де көптеген жағдайда енгізілген денотаттық семаларды ажырату өте қиын.

Коннотаттық семаларды енгізу процесі мағына құрылымында «эмоция» және «баға» сияқты автономиялық семантикалық белгілер болған жағдайда жүзеге асырылады. Коннотаттық семалар өзен, үстел, ағаш, жүргізуші т.б. осы сияқты сөздердің мағынасына факультативті жолмен енгізілуі мүмкін.

«Баға» және «эмоция» сияқты автономиялық бірліктері міндетті түрде контекстік нақтылауды, яғни міндетті түрде белгілі бір нақтылаушыны енгізетін сөздер қатары көп кездеседі. Осындай мысалдардың қатарына ықтималдық коннотаттық семаларды қосуға болады. Мәселен, субъективті-бағалауыштық қосымша жалғанған сөздер коммуникациялық қызметте сөздердің ықтималдық коннотаттық семаларын анықтайды, ал қалған жағдайда коннотацияға тек шолу жасалады.

Денотаттық және коннотаттық семалар мағынада бір уақытта енгізілуі мүмкін.

Сонымен, семантикалық үрдістер сөз мағынасының қатысымдық аспектіде жұмсалуын айқындайтын бірден-бір жол болып табылады. Жоғарыда талданған семантикалық үрдістер, семалардың түрленімдік қасиеттері олардың коммуникация барысындағы ерекшеліктерін аша түсуге, қатысымдық семантикадағы «сөз мағынасының актуалдануы» ұғымының қалыптасуына негіз болады.

Бекіту сұрақтары:

1. Сема деген не?
2. Оның қандай түрлері бар?
3. Негізгі сема, даралаушы сема, шеткергі сема.

Тапсырма

Төмендегі сөздерге алдымен семалық талдау жасап, осы сөздердің қолданысына қатысты семалық үдерістерге мысалдар жазыңдар

Бөрік, тақия, шекпен, тон.

Тест тапсырмалары

1. «Сема» атауын лингвистикаға алғаш енгізген ғалым...

- А) И.Стернин
- Ә) Г.Гак
- Б) В.Скаличка
- В) М.Оразов

2.Сема терминімен синонимдес атау:

- А) Семантикалық маркер
- Ә) Семантикалық үдеріс
- Б) Семантикалық вариациялану
- В) Семантикалық процесс

3. Семаға тән басты қасиет:

- А) Сөздің басты мағынасын білдіреді
- Ә) Сема- мағынаны құраушы элемент
- Б) Мағынаның жіктелетін бөлшегі
- В) Белгілі бір зат, құбылыс жайлы атау

4. Семалардың қызметіне қарай топтастырылуы

- А) Интегралды, дифференциалды
- Ә) Позитивті, негативті
- Б) Тілдік, сөйлеу
- В) Лексикалық және грамматикалық

5. «Басында кәмшат бөркі, құлағында үлкен күміс сырғалары ырғалған шағи шапан киген ұзын бойлы қыз келеді», – деген сөйлемдегі «бөрік» сөзінің даралаушы семасын көрсет

- А) Бас киім атауы
- Ә) Әсем киім
- Б) Кәмшат терісінен жасалған
- В) Жарасымдылық

6. Негізгі семаға тән басты қасиет:

- А) Заттардың жалпыланған атауыштық қасиеттерін білдіреді
- Ә) Оларға тән басты ерекшеліктерді көрсетеді
- Б) Қолданыстағы мағынаны білдіреді
- В) Қосымша мағыналық реңктерді білдіреді

7. Семалық үдерістерді көрсет:

- А) Семаны қолдау
- Ә) Коммуникативті сема
- Б) Семалық процесс
- В) Семалық бөлік

8. Семалардың модификациялануының түрлерін көрсет:

- А) Мағыналық, модальдық
- Ә) Семантикалық, қолданыстық
- Б) Атауыштық, қатысымдық
- В) Қолданыстық, қатысымдық

9. «Көңіл қайратты болғанмен, көне шапан етке лыпа болар ма?», – деген сөйлемдегі «шекпен» сөзінің шеткергі семасын тап:

- А) Жасалу үлгісі
- Ә) Ескілік
- Б) Ұнамсыз
- В) Жарамсыз

10. Сөйлеу әрекетіне тән қасиет

- А) Импликация
- Ә) Тура мағыналық
- Б) Ауыспалы мағыналық
- В) Семалардың түрленуі

Пайдаланатын әдебиеттер

1. Лукьянова Н.А. О семантике и типах экспрессивных лексических единиц // Экспрессивность лексики и фразеологии. – Новосибирск, 1983. – С. 12-41.
2. Зернецкий П.В. Единицы речевой деятельности в диалогическом дискурсе // Языковое общение: единицы и регулятивы. – Калинин, 1987. – С. 89-95.
3. Schmidt W. Lehikalische und aktuelle Bedeutund. – Berlin, 1965. – 105 p.
4. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. – М., 1989. – 215 с.
5. Шейгал Е.Й. Комбинаторика внутренних интенсивов // Семантико-системные отношения в лексике германских и романских языков. – Волгоград, 1981. – С. 121-130.
6. Сентенберг И.В. Значение слова в языке, речи и тексте // Исследования по Романо-германскому языкознанию. – Волгоград, 1975. – С. 101-113.

ҚАТЫСЫМДЫҚ ҮРДІСТЕГІ СӨЗ МАҒЫНАСЫНЫҢ АКТУАЛДАНУЫ

1. Лингвистикадағы мағына және мән терминдері, арақатынастары
2. Сөздің семантикалық вариациялануы
3. Тіл біліміндегі вариациялану мәселесі

Қатысымдық мағынаға (коммуникативтік семантикадағы) қатысты негізгі мәселелердің бірі – сөздің актуалды мағынасы туралы ұғым. Өйткені тіл білімінде қатысым кезінде қолданылатын сөз мағынасын айқындауды тілшілер оның мағынасының актуалдылығымен түсіндіруге тырысса, қазақ тіл білімінде оны негізінен жиірек қолдану ерекшелігіне қарай, яғни қолданыс жиілігіне қарай қарастыруға ұмтылып жүр. Шындығына келгенде, қатысымдық мағынаны қарастырудағы бұл екі аспект бірін-бірі толықтырып отыратын мәселенің екі жағы деп қарауға болады. Алайда, тіл біліміндегі ғалымдардың еңбектері мен тәжірибелерін негізге алсақ, актуалды мағына мәселесі арнайы теориялық тұрғыдан қарастырылып, қазақ тілінің материалдары негізінде қазақ тіл білімінде де талдауды қажет ететін өзекті мәселе.

«Мағына» термині логика, философия, әдебиеттану, лингвистика, психология сияқты гуманитарлық ғылымдарда әртүрлі мағынада кеңінен қолданылып жүр. Осы себепті «актуалды (өзекті)» атрибутының термин ретіндегі тіл біліміне қатысты мағынасын шектеу үшін өзгеше қолданып, оның орнына «мән» терминін лингвистикалық тұрғыдан зерделеген орынды.

Мағына сөзінің лингвистикалық түсінігіндегі элементтері психология саласында қолданылатын ұғымнан да көрініс табады. «Психология саласындағы түсінікте психикаға мағынаның ену тәсілі ретінде түсіндіріледі. Таңбаланған ырғақ, мақсат, мазмұн қызметтің психологиялық құрылымы арқылы шарттал-

ған мұндай тәсіл таңбалық образдың сипаттамасы болып табылады» [141].

Бүгінгі лингвистикада мағына терминімен бірге «мән» ұғымы да қатар қолданылып жүр. «Мағына» және «мән» терминдерінің арақатынасы – айырмашылығы мен ұқсастығы жөнінде де әртүрлі түсініктер мен пікірлердің пайда болып, қолданыстардың қалыптасып жүргендігі де анықтап, талдап алуды қажет ететін түйінді мәселе. Осы мәселе төңірегінде Д.П.Горский бұл екеуінің арақатынасын бір ғана лексикалық бірлік шеңберіне салып, нақтылы талдаған: «мағына» сөзі таңба жиынтықтарының топтарын жеке-жеке белгілеу үшін қолданылады. Оның көмегі арқылы бір-біріне ұқсас заттар ажыратылып, атау беріледі. Заттың көптеген белгілері болады. Сондықтан біздің тілдік тұлғаларды басқа заттардан өзіндік белгілері арқылы ажыратып, таңбалық белгілерінің түрлі топтарын өзара байланыстыруға мүмкіндігіміз бар. Мәселен, «су» сөзін басқа заттардан ажырату мақсатында бір топқа жататын мәндік анықтамасын (мысалы, «түссіз, дәмсіз, салмақсыз») екінші топқа жататын мәндік қолданыспен («молекулалық құрамында сутекті екі атом және оттегінің бір атомы бар химиялық зат») байланыстыруға болады. Бұл екі жағдайда да «су» сөзі бір ғана мағынаға ие. Себебі бұл сөзбен бір ғана затқа атау беріледі, әйтсе де бұл зат өзінің басқа заттардан айырмашылығын білдіретін түрлі белгілері тұрғысынан танылады. Бұл жағдайда «су» сөзі бір ғана мағынада, бірақ түрлі мәнде қолданылғандығын байқау қиын емес. Адамды әрі қоғамдық, әрі биологиялық мәнде қарастыруымызға болады және кез келген жағдайда біз «адам» сөзімен түрлі белгілерді байланыстырамыз [142]. Р.Аллен еңбегінде осы мәселеге ұқсас анықтама бар: «...лингвистикалық бірліктің әлеуметтік «мәні» нақты жағдайда, осы бірліктің денотациясын немесе коннотациясын құрайтын семантикалық компоненттердің өзіндік комбинациясының бүкіл ауқымын ажырату үшін, «мағына» және «мән» терминін екінші жағдайда қолдануға болады деп санап, осылайша, сөздікте лингвистикалық бірліктердің мәні болмайтын мағыналар алынады» [143].

Мағына мен мәннің ажырамас бірлікте, тұтастықта екенін Э.Д. Сүлейменова: «Значение и смысл взаимонеобходимы. Ни значение, ни смысл нельзя познать как автономные сущности; они неотделимы друг от друга. Никакой смысл не может быть донесен без значимых выражений. То, что воздействует на смысл, усиливает, видоизменяет или уничтожает его, так или иначе связано со значением. И наоборот, все, что, характеризует значение, затрагивает и смысл. Нельзя полностью изолировать ни значение от смысла, ни смысл от значения», – деп түсіндіреді [113, 10-12-б.].

Кейбір авторлар мәнді контекстен тыс сипаты бар мағынамен салыстырғанда өзгеше контекстегі сөздің мазмұны ретінде қарастырады.

Г.В. Колшанский коммуникативтік актідегі мағынаны контекстік тұрғыда шартталған мағынаның талдамасы (интерпретациясы) ретінде анықтайды [4]. Л.М. Васильев болса, мән – ситуациялық және контекстік ақпарат жиынтығындағы нақты денотатта қолданылған тілдік мағына деп санайды [144, 20-б.]. Оның бұл ойы Н.И. Жинкиннің пікірімен сәйкес келеді: ол «Мән дегеніміз – бар шындықты көрсететін құбылыс», – дейді. [145, 131-б.]. Ю.С. Степанов, «мән» сөзін қолданбастан, осы құбылыс туралы былай деп жазған: «сигнификат сөзі әртүрлі қолданысына қарай өз құрамындағы түрлі семаларды өзектендіреді, бұл – осы сөзбен сәйкес, түрлі жағдайда әртүрлі құрамда қолданылатын ұғымды қамтитын белгілер», – деп жазады [44, 51-б.].

Өзекті мағына ұғымын қолданған ғалымдардың бірқатары оны басқа терминдермен белгілеген. Мәселен, И.В. Сентенберг осы өзекті мағына ұғымын «мағынаның мәтіндік нұсқасы» [146, 108-109-б.], В.Г. Гак «мағынаның ауысуы» [147, 89-б.], Э.В. Кузнецова – «мағынаның денотативті нұсқасы» [148]. Г. Пауль – узуалды мағынаға қарама-қарсы «окказиональды мағына» терминімен береді [149, 94-б.].

А.Ф. Лосевтің пікірінше, сөзбен белгіленетін ұғым интерпретацияланған зат болып есептеледі. Мәселен, «Ағаш ұстасы орындық жасады» сөйлемінде ағаш шебері қызметінің бір ғана қыры ашылған. Дегенмен, ол тек қана орындық емес, үстел, есік,

т.б. заттар жасай алады; «барлық жағдайда да ол өзінің ерекше бір қырынан танылады. Ол сонымен бірге тамақ жеп, ішеді, ұйықтайды, қыдырады, газет оқиды...трамвайда немесе автобуста жүреді». Ағаш шебері қызметінің барлық жағы да «ағаш ұстасы» сөзінен шығады, осылайша ол осы сөзді шексіз әртүрлі тәсілдермен түрлендіреді. Одан әрі: «жалпы айтсақ, ағаш ұстасы ұғымы – өзінің қызметіне қарай шексіз, осыған орай «ағаш ұстасы» сөзінің де қызметі шексіз болып есептеледі. Бірақ біз «ағаш ұстасы» сөзін айтқанымызда шексіз қасиеттерімен ағаш ұстасының бір ғана қызметін негізге алдық, сонымен бірге бұл сөзді бірден осы шексіздікті шектеген тілдің контексіне бағыттадық», – деп жазады [150, 399-400-б.]. Расында, коммуникацияның мақсатына жету үшін оған тән белгілердің, сөзбен аталған ұғымға тиесілі ерекшеліктер мен мүмкіндіктердің бәрін бірдей сол контекст аясында қалдырмай қамтып отыру мүмкін емес. Керісінше, тілдік бірлік белгілі бір мағынасы бар лексикалық құрамның бір бөлігі болғанымен, қолданыс мақсаты, контекстік мақсатқа сай анықталатын қолданыс мәндері, әртүрлі өрістері бар. Демек, сөз мағынасы қолданыста негізгі мағынадан гөрі нақтылы мәнге жақындайды. Сөз мәні өз мағынасына қарағанда қатысымда белсенділік танытады. Ол дегеніміз – сөз мағынасы қолданыстағы мәніне қарай ыңғайланып, сол контексте актуалданады.

И.А. Стернин осы атаулардың ішінде «актуалды мән» терминінің тиімділігін айта келіп, оның себебін: «термин «актуальный смысл» для обозначения коммуникативно-релевантных компонентов значения слова удобен, так как он достаточно прозрачен и мотивирован бытовым употреблением слова «смысл» (В каком смысле ты это сказал? – т.е. уточни аспект, поворот своей мысли, свое коммуникативное намерение)», – деп түсіндіреді [34, 100-б.].

Сөздің актуалды мағынасы нақты коммуникативтік міндетке бағындырылған нақты коммуникативтік қызметтегі мағынаның актуалдану мүмкіндігінің бірін білдіреді. Ш. Балли негізін қалаған актуалданудың классикалық теориясында актуалдану мәселесі мағынаның шынайы бір зат немесе көрініспен арақатынасы

ретінде қарастырылады. Ш. Балли тілдік таңбалардың виртуалдылығына сүйенген, олар алдымен, сөйлеуші субъектілердің ойында белгі қызмет көрсетеді. Ұғым – виртуалды, ол – ойдың жемісі, ол – бір топтың көрінісін білдіреді (зат, процесс, немесе сапа). Виртуалды ұғымды көлеміне қарай ажырату мүмкін емес, ол мазмұнына, ал актуалдандырылған ұғым көлеміне қарай анықталады, алайда, Баллидің пікірінше, ол мазмұнына қарай белгісіз болып табылады, өйткені оның ойынша, «шынайы ұғымның көптеген белгілері бар, олар ешқандай практикалық тәжірибені жоққа шығара алмайды» [151, 312-б.].

Сөйлеу тілінде (речь) виртуалды ұғым актуалданады, сөйлеуші субъектінің шынайы көзқарасымен байланысады, бұл оның жалпыдан жекеге көшуі, өтуі болып табылады, ал ұғымның жекеленуі дегеніміз – оны қысқарту және санына қарай анықтау. Ш. Балли сөйлеу тіліне қатысты тілдің жетекші рөлін (соссюрлық мәнде) анықтайды: актуалдандыру мәселесі өз айқындылығына қатысты статистикалық тұрғыдан сөйлеу тілінің негізін қалайтындығын көрсетеді. Осыған байланысты сөйлеу тілді білдіреді, өйткені тіл – актуалдандырудың негізгі құралы, онсыз сөйлеу тілі жүзеге аспайды [151, 94-б.] Демек, бұл пікірді негізге алсақ, актуалданудың қозғаушы күші – қатысымдағы сөйлеу тілі, статистикалық жағдайдағы сөйленетін қатысым тілі, қатысым мақсаты. Қарама-қарсы мәнінде актуалдану – сөйлеу тілінің негізі.

Ш. Баллидің бұл ойын И.А. Стернин: «Ш. Баллидің концепциясындағы елеулі кемшілік – ол актуалдандырылатын ұғымды мазмұнына қарай талдап, белгісіз, шексіз ұғым деп қарастырды. Шындығына келсек, актуалдандырылған ұғымды заттың бүкіл белгісімен емес, соның бірқатарымен, яғни коммуникациялық жағдайдағы ең маңыздысымен ғана теңестіре аламыз», – дей келе, зерттеуші көзқарастарының сөз мағынасының қатысымдық актідегі қызметін анықтау барысында тиімділігін атап көрсетеді. Сондай-ақ, көрнекті лингвист мағынаны психикалық құбылыстың семантикалық нысаны болуының өзі оның актуалдануының жүзеге асуы дейді. Оның себебін қарым-қатынас барысында мағынаның тек кейбір компоненттерінің ғана

маңызды болатындығымен түсіндіреді. А.Р. Лурия бұл мәселені кез келген коммуникациялық жағдайдағы сөйлеушінің коммуникативтік міндетіне елеулі болсын, елеусіз болсын, заттың бүкіл белгілері туралы ақпарат бірден түсуі мүмкін емес. Сөйлеу тілінде құрамына сөйлеушінің коммуникативтік міндетін жүзеге асыруға қажетті компоненттер кіретін мағына ғана актуалдандырылады. Адамның сөйлеу барысында актуалды мағынаны түсіну барысы ерекше психикалық процесс болып саналады, сондықтан мұнда елеулі кемшіліктер болуы мүмкін деп есептейді [152, 230-231-б.].

Коммуникативтік байланыс барысында адекватты немесе бейадекватты түсінік, сонымен бірге түсінбеушілік те болуы мүмкін. Адекватты түсіністік немесе түсініспеушіліктің болуына оның сөзді тура мағынасында емес, тыңдаушы санасына оның өз ойындағы семантикалық ресурстарын актуалдандырып «жеткізуі» себеп болуы мүмкін. «Тыңдаушының басында оның ойынан тысқары, оған әлі берілмеген, дегенмен оның өз ойына ұқсас сөйлеушінің ойы пайда болады». Осылайша түсінік дегеніміз бір жағынан резонанстық ой болып табылады. Сөйлеуші ойындағы оның адекватты деңгейі әртүрлі болуы ықтимал [153, 5-б.]. Қарым-қатынас үрдісіндегі мағынаның резонанстық сипаты тыңдаушыға өзінің семантикалық компетенциясын қолдануға мүмкіндік береді. Нәтижесінде ол коммуникаторға қарағанда «кем» немесе «артық» түсінуі мүмкін, ал компетенция болмаған жағдайда ол ештеңе түсінбейді.

Бұл тұрғыда Э.Д. Сүлейменованың пікірін ескерген жөн: ол «Формирование коммуникативного смысла определяется взаимодействием всех компонентов. Номинативная основа формирования смысла в рамках коммуникативного акта занимает важное место: именно номинативное содержание текста помогает выявить и конкретизировать коммуникативно-прагматические составляющие смысла. Обозначение фрагментов действительности, их свойств, ситуации, событий, психических состояний, результатов мышления входят в когнитивные структуры, включаются «в глубинные связи с конструктивными процессами по продуцированию и восприятию смысла», – дейді [113, 82-83-б.].

Мағынаны актуалдандыру үрдісін айқындау барысындағы сөйлеу тіліндегі ең маңызды мәселе – «актуалдандыру» және «семантикалық вариациялану (нұсқалану)» ұғымдарының өзара қатынасын анықтау болып саналады. Осы «семантикалық вариациялану» ұғымының пайда болуына байланысты мағынаның актуалдануындағы көптеген мәселелердің теориялық түйіндері жасалып, ұтымды зерттеулер жүргізілді.

Сөздің семантикалық вариациялануы дегеніміз – тілде жүзеге асатын вариациялануға сәйкес жалпы тенденцияларды (бағыттарды) айқындау.

Г.Г. Ивлеваның пікірінше, «вариациялану мүмкіндігі тілдің табиғатында жатыр. ... вариациялану процесін тілдегі заңдылық деуімізге негіз бар. Өйткені ол – түрлі деңгейдегі тілдік бірліктерді сипаттайды әрі тілдік дамудың тұрақты белгісі. Вариациялану – тілдің өмір сүруінің бір тәсілі» [154, 121-128-б.].

Семантикалық вариациялану – сөзді вариациялаудың бір түрі ғана, сөздің тұлғалық, яғни оның материалдық сипатына тән формалары бар. Сөзді семантикалық жолмен вариациялаудың маңыздылығына В. Матезиус та назар аударған. Сонымен қатар, бұл мәселемен В.В. Виноградов, А.И. Смирницкий, О.С. Ахманова айналысты. В.В. Виноградов фонологиялық, экспрессивті-морфологиялық, фонеморфологиялық, экспрессивті-стилистикалық, лексика-фразеологиялық және сөздің басқа да нұсқаларын бөліп қарастырды. Ол сөз мағынасының вариациялануы мен осы сөздің контекстік қолданысының өзара байланысын атап өтті. А.И. Смирницкий сөздің лексика-семантикалық нұсқасы ұғымын енгізді (фонетикалық және морфологиялық нұсқасымен қатар) және сөздің түрлі қолданылу деңгейіндегі тепе-теңдік ұғымын анықтады. Ал О.С. Ахманова сөзді вариациялау шегінің теориялық ұғымын енгізді. Кейінірек ғалымдардың басым көпшілігі варианттылық мәселесін теориялық әрі практикалық тұрғыдан негізге ала отырып кеңінен қарастырды.

Вариациялау мәселесін зерттеудің нәтижесінде тіл білімінде сөзді нұсқа бірлігі ретінде қабылдау ұғымы қалыптасты, осыған орай фонема аллафон бірлігі ретінде қарастырылады. Осылайша, сөздің семантикалық вариациялануы сөзді вариациялаудың,

сонымен бірге жалпылай алғандағы тілдік вариациялауды табудың жекеше жағдайы деп есептелінеді.

Тілдің лексика-семантикалық жүйесінің бірлігі ретінде сөз бір мағыналы және көп мағыналы болып, екіге бөлінеді. Соңғы жағдайда сөздің сөйлеу тілдік семантикалық вариациялануы актуалданған семаны, сонымен бірге актуалдандыру үшін белгілі бір сема жиынтығының ішінен қажетті семаны таңдау үрдісімен байланысты. Бір мағыналы сөзді актуалдандыру барысында мағына құрамынан алынған семалар ғана актуалдандырылады. Кез келген жағдайда да жекелеген актуалдандыру сөйлеушінің коммуникативтік міндетіне сай жасалынады. Актуалдандырудың аталған түрлерінің ішінде сөзді семантикалық вариациялаудың екі түрі бар. Сөзді вариациялау, яғни сөзді лексика-семантикалық жолмен вариациялау. Бұл белгілі бір жүйелі тілдік құралдар тобының көмегімен жүзеге асады. Жүйелі тілдік құралдарға лексикалық және синтаксистік дистрибуция, морфологиялық түрлі белгілері, тақырыптық бекіту жатады. Осы аталған факторлар жеке-жеке әрі бір-бірімен сәйкесіп те қызмет етеді, бірақ әрбір семемаға сөйлеуде бір мағынада болатын мағынаны шектеудің нақты құралдарының жиынтық қасиеті тән. Аталған құралдардың қатарына семеманы ситуациялық бекіту және семеманың ишараттық түрлі белгілерін, яғни экстралингвистикалық факторын, сонымен бірге жекелеген семаларды актуалдандыруды қамтамасыз ететін «жекеден жоғары тұратын» факторларды қосуға болады [155, 87-б.].

Сөздің лексика-семантикалық вариациялануы жеткілікті деңгейде зерттелген, ол сөздің лексика-семантикалық нұсқасының пайда болуы және олардың сөйлеу тілінде қалыптасуын жүзеге асыратын механизм ретінде дәлелденген. Дегенмен бұл лексикалық бірлікті семантикалық жолмен вариациялаудың жалғыз түрі емес; сөйлеу тілінде жеке мағына семалық құрамына қарай вариацияланады. Семантикалық вариацияланудың бұл түрін семалық вариациялану деп атаймыз. «Семантикалық вариациялану» термині вариацияланудың екі түріне де ортақ қолданылады.

Семантикалық вариацияланудың екі кезеңі бар: ең алдымен, семема, содан соң актуалдандыру мақсатында қатысымдық маңызды семалар таңдап алынады. Алайда, бұл екі кезең тек теориялық тұрғыда ғана ажыратылады, себебі сөз нақты коммуникациялық міндетке байланысты бір мезгілде актуалдандырылады. Коммуникацияда олардың аражігін ажырату мүмкін емес. Бұл мағынаны актуалдандыру семантикалық компоненттерді актуалдандырылмай жүзеге асыру мүмкін еместігін білдіреді, ал семантикалық компоненттерді актуалдандыру – мағынаның семалық түрленуі болып саналады.

Көп мағыналы сөздер лексика-семантикалық та семалық та болған жағдайда, бір мағыналы сөздер тек қана семалық вариациялануды білдіреді. Осылайша, сөздің актуалды мағынасы коммуникациялық байланыстағы мағынаның семалық вариациялануы нәтижесінде пайда болады.

Сөздің мағынасы коммуникативтік байланысқа, яғни А.А. Брудныйдың терминологиясы бойынша белгіге (сигналға) айналмай тұрып, өздігінен ешқандай хабар бере алмайды; «таңбаның мағынасының құрамында ол коммуниканттарға таныс болғандығына қарай ақпарат болмайды; таңбаның мағынасы көп. Таңба актуалдандырылып, осы таңбаны басқа да таңбалар және нақты жағдаймен байланыстыратын қарым-қатынастың күрделі торабымен қамтыған жағдайда ғана ол белгі бола алады». Сөздің коммуникативтік қолданылуы, оның коммуникативтік байланысқа түсуі белгілі бір актуалды мағынаның пайда болуын қамтамасыз етіп, сөздің белгілі бір семантикалық тұрғыдан жүзеге асу деңгейін анықтайды. Коммуникациялық жағдай сөздің кең мағынадағы контекст ретінде қарастырылады; «мұндай жекелеген сөздер бір хабардың құрылуын және жеткізілуін алдын-ала тұспалдайтын коммуникациялық байланысқа түспесе, олар белгілі бір нақты затпен сәйкестендірілмейді (сол сөзбен белгілі бір затты атау мүмкін емес). ... Осы мағынада егер коммуникацияның дискретті сипатын, соған орай контексті де ескерсек, «коммуникация» және «контекст» ұғымдары толық сәйкеседі». Яғни, коммуни-

кация мен контекст бұл тұста бір-бірін толықтыратын терминдер болып саналады» [110, 87-б.].

Контекст бірліктің семантикалық белгісінің жүзеге асуына тікелей әсер ете отырып, өзі де ерекше семантикалық бірлік ретінде қызмет көрсетеді; «контекст баяндау құрылғанға дейін туындамайды, ол керісінше, коммуникацияның ұйымдасу жолына қарай туынды болып саналады. Контекст сөздің құрылу сәтінде пайда болады, сөздің әрбір құрылу кезеңінде қызмет атқаратын лексема немесе грамматикалық формаларды таңдау жұмысы сол сөздің құрылуына сәйкес барлық контекстке жүктеледі. Осы негізді ұстана отырып, контекст сөздің лексема және грамматикалық формаларының мағынасымен қатар, тең бағытты семантикалық бірліктің туындауына қатыса алатындығына негіз бар. Сөздің (фразаның) туындауы дегеніміз – жекелеген форма, сөз және сөз мағынасын жүзеге асыруға бағытталған семантикалық жағдайдың жасалынуы.

Әртүрлі сөйлеу контексті тіл жүйесінде қалыптасқан сөз семантикасының түрлі мүмкіндіктерін жүзеге асырады; осыған байланысты сөйлеу тілі «тілдік бірліктердің қималануы (усечение) емес, осы бірліктер әлеуетінің жүзеге асуы ретінде қызмет етеді»; «Тіл бірлігі ретінде сөз шындықтың нақты құбылыстарымен бірге берілген дыбыстық кешенінің жалпылама бағдарламасын ұсынады». Сөздің тілдік әлеуеті ретінде құрылған бағдарлама сөйлеу тілінде айтылымның мәнін анықтайтын жағдайдың шынайы нақтылығымен сәйкесуінің негізінде жүзеге асырылады», – деп жазды Ф.И. Литвин [156].

Сөз мағынасының семантикалық вариациялануы Э.Д. Сүлейменованың пікіріне сүйенсек: «семное варьирование значения представляет собой приспособление «значения – компетенции» к коммуникативным условиям речевого акта, выражающееся в образовании тех или иных актуальных смыслов. Коммуникативная задача конкретного речевого акта определяет набор сем, подлежащих актуализации. Таким образом, слово получает «свое номинативное завершение» в рамках конкретного речевого акта, в котором реализуются и когнитивные, и коммуникативные, и прагматические условия»,

– деп айқындалады [113, 85-109-б.]. Міне, осы жерден келіп семалардың актуальдануы келіп шығады. Бұдан шығатыны, мағыналардың актуалдануы дегеніміз – қатысымдық қолданыс мақсатына сәйкес сөз мағынасын құрайтын семалардың түрлі нұсқаларының пайда болып, коммуникациялық қажеттіліктерді өтеуге жарамды болуы.

Қорыта келгенде, сөздің актуалды мағынасы дегеніміз – сөйлеу тілінің нақты қызметі барысында қолданылатын, қатысымға қажетті маңызды семалардың жиынтығы. Ол сөздің жүйелі мағынасының қатысымдық маңызды компоненттерінің актуалдандырылуға қатысты жүзеге асырылады және қатысымның жүзеге асырылуы барысында көрініс табады.

Бекіту сұрақтары:

- 1.Сөз мағынасының актуалдану дегенді қалай түсінесің?
2. «Мағына» және «мән» терминдерінің арақатынасы
- 3.Сөз мағынасының актуалдануы туралы Э.Д.Сүлейменова көзқарастары

Тапсырма: төмендегі үлгі бойынша сөз мағынасының актуалдануына мысал жазыңдар

1. Тура мағыналық қолданыста актуалдану:

Параның алды етіп, әр болыстың өзі болмаса да қасындағы жүйрік-шешен билеріне жиі-жиі сыйлар жасайды. Түлкі аяқтан, тамақ ішіктен және тігіншіге тіккізген шапан-шапқыт беишеттерден де алуан түрлі киімдер кигізетін.

Халықта сый-сияпаттың түрі көп. Бұл қолданыста тұрмыстық лексика басқаша сипат алып тұр. мұндағы *ішіктер, шапан-тондар, беишеттер* болыстарға берілетін параның басты бұйымдары ретінде жағымсыз реңктік мағынаға ие болып, қарапайым халық пен болыстар арасындағы қарым-қатынастың ерекшелігін аңғартып тұр. Сөйтіп киім атаулары «пара, сыйлық» мағынасында актуалданып тұр.

2. Ауыспалы мағыналық қолданыста актуалдану *Сопылық пен діндарлық тонын жамылып келген бұл жолғы қылмыс өзге қылмыстардан өзгеше. Бұл қанішерлердің басында сәлде, қолында тасбиз, аузында «тәһмиі» [2, 187-б.].*

Келтірілген мысалдағы **сопылық пен діндарлық тоны тіркесі** – қараңғылықтың, сауатсыздықтың кесірінен жапа шеккен бұқара халықтың «аңқау елге арамза молда болған» молдалардың опасыз әрекеттерін суреттеп тұр. Сөйтіп осы бір образды тіркес сөздің ауыспалы мағынасының актуалдануына негіз болып тұр.

Тест тапсырмалары

1. Актуалды мағына ұғымымен синонимдес атау

- А) Мағынаның денотативті нұсқасы
- Ә) Жекелік қолданыс
- Б) Сөздің ауыспалы мағыналық қолданысы
- В) Ситуативті мағына

2. Актуалдану дегеніміз не?

- А) Мүлде жаңа мағынаға ие болу
- Ә) Контекске қосымша мағына үстеу
- Б) Тілдік қарым-қатынастағы сөз мағынасының ерекше сипатқа ие болуы
- В) Коммуниканттардың ойын жеткізу

3. Сөз мағынасының актуалдануының маңызы неде?

- А) Сөз мағынасының құбылуы
- Ә) Әлеуметтік жағдай мен кейіпкер психологиясындағы қажетті, басты ойын оқырман көңілін аударуға тиіс мазмұнды білдіреді
- Б) Семантикалық үдерістерге жанама қатысты білдіреді
- В) Қосымша мағыналық реңктерді білдіреді

4. *«Мән-ситуациялық және контекстік ақпарат жиынтығындағы нақты денотатта қолданылған тілдік мағына»*, – деп анықтама берген орыс ғалымы:

- А) Н.И.Жинкин
- Ә) Г.В. Колшанский
- Б) Л.М.Васильев
- В) И.А.Стернин

5. Сентенберг ұсынған өзекті мағына ұғымының атауы:

- А) Мағынаның ауысуы
- Ә) Мағынаның денотативті нұсқасы
- Б) Мағынаның мәтіндік нұсқасы
- В) Окказионалды мағына

6. Семантикалық вариацияланудың неше кезеңі бар?

- А) 3
- Ә) 2
- Б) 4
- В) 5

7. Семантикалық вариацияланудың дегеніміз не?

- А) Тілде жүзеге асатын вариациялануға сәйкес жалпы тенденцияларды айқындау
- Ә) Сөз мағынасының семалық құрылымын айқындау

- Б) Экстралингвистикалық факторларды анықтау
- В) Сөз мағынасын анықтау

8. «Абайды молда қылатын да сол Тұщыкөлде жұмсалған қайрат, қара шоқпар», – деген сөйлемдегі «қара шоқпар» сөзінің қатысымдық мағынасын анықта:

- А) Күнделікті тұрмысқа қажетті зат
- Ә) Адам тәрбиелейтін құрал
- Б) Ұратын құрал
- В) Кәсіпке қатысты құрал

9. «Ана жолда алғаны үш жылқы еді мынада бір кілем, бір тонын артырып, бес жылқы алып отыр», – деген сөйлемдегі «кілем, тон» сөздерінің актуалды мағынасын тап:

- А) Сырт киім
- Ә) Ерлер киімі
- Б) Жылқышылар киімі
- В) Төленетін құн

10. Тілдік қарым-қатынастағы сөздің қасиеті:

- А) Заттың, құбылыстың атауы
- Ә) Қоршаған орта жайлы хабар береді
- Б) Аталымдық сипатқа ие
- В) Адам санасында бейнеленген ұғымның жарыққа шығуын қамтамасыз етеді

Пайдаланылатын негізгі әдебиеттер

1. *Сентенберг И.В.* Значение слова в языке, речи и тексте // Исследования по Романо-германскому языкознанию. – Волгоград, 1975. – С. 101-113.
2. *Леонтьев А.А.* Психологический аспект языкового значения // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 46-73.
3. *Горский Д.П.* Роль языка в познании // Мышление и язык. – М., 1957. – С. 73-116.
4. *Alepp R.* The Structure of Meaning. – The Hague, 1964. – 132 p.
5. *Васильев Л.М.* Семантика русского глагола. – М., 1981. – 184 с.
6. *Жинкин Н.И.* Интеллект, язык и речь // Нарушение речи у дошкольников. – М., 1972. – С. 9-31.
7. *Сентенберг И.В.* Значение слова и возможность его варьирования. // Семантико-системные отношения в лексике германских и романских языков. – Волгоград, 1979. – С. 30-39.
8. *Гак В.Г.* К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 73-92.
9. *Кузнецова Э.В.* О статусах слова // Исследования по семантике. – Уфа, 1983. – С. 89-97.
10. *Пауль Г.* Принципы истории языка. – М., 1960. – 500 с.

Қосымша әдебиеттер

1. *Лосев А.Ф.* Знак. Символ. Миф. – М., 1982. – 480 с.
2. *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – 416 с.
3. *Лурия А.Р.* Основные проблемы нейролингвистики. – М., 1975. – 253 с.
4. *Солнцев В.К.* К вопросу семантике или языковом значении // Проблемы семантики. – М., 1974. – С. 3-12.
5. *Ивлева Г.Г.* Варьировании слов в немецком языке // В.Я., 1981. – №6. – С. 121-128.
6. *Виноградов В.В.* О формах // Избранные труды по русской грамматике. – М., 1975. – 559 с.
7. *Литвин Ф.А.* Многозначность слова в языке и речи. – М., 1984. – 119 с.

ҚОРЫТЫНДЫ

- Қатысымдық семантика – семасиологияның теориялық және практикалық қажеттіліктерін қанағаттандыратын, сөз мағынасының қатысымдық актіге сай үлгілерін қарастыратын бағыт.

- Қатысымдық семантиканың қарастыратын нысаны тек сөз, сөз тіркестері немесе сөйлем, тіпті мәтін семантикасының мазмұнын ашумен шектелмейді. Қатысым барысындағы грамматикалық тұлғалар мен категориялар да семантикалық өзгерістерге ұшырап, полифункционалды сипат алады.

- Қатысымдық семантика – қатысымдық бірліктердің жұмсалуынан пайда болатын тілдік өзгеріс. Қатысымдық мағына тілдік бірліктердің әртүрлі қатысымдық қызметтерді орындауға ұмтылысы нәтижесінде пайда болады.

- Қатысымдық семантиканың пайда болуына қазақ тілінің ішкі тілдік табиғаты да икемді. Оған негіз – көпөрісті қолданысқа ие бола алатын сөздердің қатысым барысында екінші бір сөзге мағыналық синоним бола алу қабілеті.

- Тілдік тұлға – тіл білімін зерттеушілер тарапынан әр қырынан талданып үлгерген нысан. Ал жеке тілдік тұлға – әрбір кезеңнің тілдік, мәдени және т.б. ерекшеліктерін дамытатын субъект. Сондықтан тұлғаның сөйлеуі кезең еншісінен алған дүниетанымы мен біліміне, қоғамға қатысты көзқарасына тәуелді келеді.

- Қатысымдық үрдістер сөз мағыналарының актуалдануына негіз болады.

- Сөздің қатысымдық қолданысын анықтауда актуалды мағынаның маңызы ерекше. Сөз мағынасының актуалдануы дегеніміз – тілдік қарым-қатынасқа қажетті, қандай да бір маңызды семаның басымдық алуы.

- Қатысымдық мағынаның нақтылануына сөздің тура мағынасынан гөрі ауыспалы окказионалды стереотиптендірілген мағынасы маңызды рөл атқарады. Ауыспалы қолдану мағынаның актуалдануына үлкен мүмкіндік жасайды, өйткені мұнда мағынаның негізгі компоненттердің барлығымен сәйкесуі міндетті емес. Тура қолданыс барысында актуалданған компоненттер еркін қолданыста жұмсалады. Сөздің қатысымдық мағынасы оның нақтылы қолданыс барысында қол жеткізген мағынасы болып табылады. Яғни ол кез келген сөз мағынасының тілдік қарым-қатынас барысында түрлене алу қабілетін көрсете алады. Сөздердің қолданысына талдау жасау арқылы сөз мағынасының жасырын, бірақ маңызды семалық құрамын айқындауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Guiraud P.* La semantique. – P., 1964.
2. *Ullmann St.* The Principles of Semantics. – Oxford, 1963.
3. *Васильев Л.М.* Современная лингвистическая семантика: учебное пособие для вузов. – М.: «Высшая школа», 1990. – 176 с.
4. *Колшанский Г.В.* Контекстная семантика. – М., 1980. – 119 с.
5. Тіл білімі сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Э.Д. Сүлейменова. – Алматы, 1998. – 541 б.
6. *Searle I.* Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language. – London, 1969.
7. *Филломор Ч.* Об организации семантической информации в словаре // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 14. – С. 23-61.
8. *Виноград Т.* К процессуальному пониманию семантики // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 12. – С. 123-171.
9. *Арутюнова Н.Д.* Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. – М.: «Наука», 1976. – 383 с.
10. *Золотова Г.А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982. – 368 с.
11. *Николаева Т.М.* Семантика акцентного выделения. – М.: «Наука», 1982. – 104 с.
12. *Степанов Ю.С.* В поисках прагматики (проблемы субъекта). – Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1981. – Т 40. – №4; Булыгина Т.В. О границах и содержании прагматики. – Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1981. – Т 40. – №4.
13. *Байтұрсынов А.* Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: «Атамұра», 2003. – 208 б.
14. *Мұсабаев Ф.* Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1959. – 141 б.
15. *Аханов К.* Қазақ тілі лексикасының мәселелері. – Алматы, 1956. – 91 б.
16. *Болғанбаев Ә.* Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер. – Алматы, 1957. – 88 б.
17. *Қордабаев Т.* Сөз және оның мағыналары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1958. – №1. – 55-63-б.
18. *Барлыбаев Р.* Сөз және оның мағынасы туралы // Тіл және әдебиет мәселелері. Мақалалар жинағы. – Алматы, 1963. – 3-10-б.
19. *Оразов М.* Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: «Рауан», 1991. – 216 б.
20. *Кажибеков Е.* Семантика тюркского слова. – Алматы, 1989. – 270 с.
21. *Konfuzius* Gespräche. – Berlin 1972. – S. 12.
22. *Қайдар Ә.Т.* Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10. – 18-21 бб.

23. *Верещагин Е.М., Костомаров В.Г.* Лингвострановедческая теория слова. – М.: «Русский язык», 1980. – 320 с.
24. *Гак В.В.* Единицы семантической системы языка // Вопросы семантики: Тезисы докл. – М., 1971. – С. 46.
25. *Колшанский Г.В.* Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 5-31.
26. *Матезиус В.* О потенциальности языковых явлений // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 42-70.
27. *Ольшанский Н.Г.* Коммуникативный подход к семантике слова // Сб. науч. трудов МПИИЯ. – Вып. 252. – С. 168-179.
28. *Арутюнова И.Д.* Логическое теории значения // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 92-118.
29. *Шанквейлер Э.* К вопросу о коммуникативной семантики // Проблемы лексикологии. – Минск, 1973. – С. 207-213.
30. *Гаспаров Б.М.* Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 267 с.
31. *Алефиренко Н.* Спорные проблемы семантики. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.
32. *Жұбанов Қ.* Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: «Ғылым», 1999. – 581 б.
33. *Салқынбай А.* Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). – Алматы: «Қазақ университеті», 1999. – 309 б.
34. *Стернин И.А.* Лексическое значения слова в речи. – Воронеж, 1985. – 170 с.
35. Языковая номинация. Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – 357 с.
36. *Аханов К.* Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2002. – 664 б.
37. *Тұрғынбаев Ә., Нұсқабаева Л.* Тілралық байланыстар мен қатынастар диалектикасы. – Алматы, 2005. – 216 б.
38. *Қасым Б.* Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. – Алматы, 2001. – 184 б.
39. *Оразбаева Ф.Ш.* Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 272 б.
40. *Хасанов F.* Сөздің лексикалық мағынасының құрылымы: Филол. ғыл. канд. дис... – Алматы, 1999. – 175 б.
41. *Шрамм А.Н.* Структурные типы лексических значений слова // Филологические науки. – 1981. – №2. – С. 58-65.
42. *Литвин Ф.А.* Соотношение семантического и прагматического в содержании слова // Проблемы лексикологии. – Минск 1973. – С. 72-82.
43. *Никитин М.В.* Лексическое значение в слове и словосочетании. – Владимир: ВПИ, 1974. – 224 с.
44. *Степанов Ю.С.* Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
45. *Силинский С.В.* Коммуникативная семантика английских имен лица: Дис... канд. филол. наук. – Ленинград, 1989. – 209 с.

46. *Жанпейсов Е.* Этнокультурная лексика казахского языка (на материале произведений М.Ауэзова). – Алма-Ата, 1989. – 206 с.
47. *Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ.* Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: «Санат», 1997. – 256 б.
48. *Хасенов Ә.* Тіл білімі. – Алматы: Санат, 1996. – 416 б.
49. *Қалиев Ғ.* Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-словарь», 2005. – 440 б.
50. *Төлегенов А.* Түркістан уәлаяты газетінің лексикасы // Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері. – Алматы: «Ғылым», 1989. – 255 б.
51. *Досқараев Ж.* Қазақ тіліндегі *үй, там* деген сөздер туралы // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Филология және өнертану сериясы. – Алматы, 1957. – 1-2 шығарылымы. – 8-9-б.
52. *Сүлейменова Б.* «Шана» сөзі орыс тілінен енген бе? // Қазақстан мектебі. – 1963. – №11. – 71-72-б.
53. *Байжолов Ә.* Қостанай қазақтарының тіліндегі ерекшеліктер: Филол. ғыл. канд. дис... – Алматы, 1963. – 238 б.
54. *Абдигалиева Б.* Бытовая лексика казахского языка: Дис... канд. филол. наук. – Алматы, 1984. – 200 б.
55. *Манкеева Ж.А.* Этнос тілі табиғатының ерекшеліктері // Тіл тарихы және сөз табиғаты. – Алматы: «Ғылым», 1997. – 5-17 бб.
56. *Манкеева Ж.А.* Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы: Филол. ғыл. докт. дис... – Алматы, 1997. – 282 б.
57. *Захарова И.В., Ходжаева У.Д.* Казахская национальная одежда: XIX начало XX вв. – Алма-Ата, 1964. – 178 с.
58. *Маргулан А.Х.* Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата: «Өнер», 1986. – 304 с.
59. *Арғынбаев Х.А.* Қазақ халқының қолөнері. – Алматы, 1987. – 127 б.
60. *Жәнібеков Ө.* Қазақ киімі. – Алматы: «Өнер» 1996. – 192 б.
61. *Қасиманов С.* Қазақ халқының қолөнері. – Алматы, 1995. – 240 б.
62. *Коновалов А.В.* Казахи Южного Алтая. – Алма-Ата: «Наука», 1986. – 166 с.
63. *Шаханова Н.* Мир традиционной культуры казахов. – Алматы, 1988. – 184 с.
64. *Жолдасбек А.О.* Компонентный анализ лексико-семантической групп «одежда»: Дис... канд. филол. наук. Алматы, 2000. – 153 с.
65. *Алмауытова Ә.Б.* Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты: Филол. ғыл. канд. дис... – Алматы, 2004. – 131 б.
66. *Есимболова М.Қ.* Жетісу сөйленісінің лексикалық ерекшеліктері: Филол. ғыл. канд. дис... автореф. – Алматы, 2001. – 32 б.
67. *Атабаева М.С.* Қазақ тілі диалектикалық лексикасы. – Алматы, 2006. – 288 б.
68. *Қайырбаева Қ.Т.* Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: Филол. ғыл. канд. дис... автореф. – Алматы, 2001. – 32 б.

69. *Тұрышев А.Қ.* Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармалары лексикасының этномәдени негіздері: Филол. ғыл. док. дис... – Алматы, 2005. – 295 б.
70. *Выготский Л.С.* Мышление и речь // Собр. Соч. – М., 1982. – 321 с.
71. *Залевская А.А.* О комплексном подходе к исследованию закономерностей функционирования языкового механизма человека // Психолингвистическое исследования в области лексики и фонетики. – Калинин, 1981. – С. 28-45.
72. *Акишина А.А., Кано Х.* Жесты и мимика в русской речевой коммуникации. – М., 1991. – 144 с.
73. *Азнаурова Э.С.* Прагматика художественного слова. – Ташкент: «Фан», 1988. – 121 с.
74. *Байтұрсынов А.* Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 447 б.
75. Қазақ тілі: Энциклопедия / ҚР Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі. Қазақстан даму институты. – Алматы, 1998. – 509 б.
76. *Якобсон Р.О.* О разработке целевой модели языка в европейской лингвистике а период между двумя войнами // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1965. – Вып. 4. – 590 с.
77. *Серль Дж. Р.* Что такое речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 151-169.
78. *Серль Дж. Р.* Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 170-194.
79. *Остин Дж.* Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 22-129.
80. *Серль Дж., Вандервекен Д.* Основные понятия исчисления речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 18. Логический анализ естественного языка. – М., 1986. – С. 242-263.
81. *Богданов В.В.* Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Ленинград, 1990. – 87 с.
82. *Падучаева Е.В.* Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке семантика нарратива). – М.: Школа и языки русской культуры, 1996. – 464 с.
83. *Leech G. N.* Principles of Pragmatics. – London-New York, 1983. – 250 p.
84. *Почепцов Г.Г.* Прагматика предложения // Иванов И.П., Бурлаков В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М., 1981. – С. 267-281.
85. *Богданов В.В.* Классификация речевых актов // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин, 1989. – С. 25-36.
86. *Медведева Л.М.* О типах речевых актов // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1989. – Вып. 339. – С. 42-47 .
87. *Вежвицка А.* Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.16. Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – С. 251-275.
88. *Апресян Ю.Д.* Перформативы в грамматике и словаре // Известия АН СССР. Серия лит. и языка. – М., 1986. – Т. 45. – №3. – С. 208-223.
89. *Әміров Р.С.* Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері. – Алматы, 1977. – 92 б.

90. *Ерназарова З.Ш.* Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: Филол. ғыл. докт. дис... – Алматы, 2001. – 246 б.
91. *Мурзагалиева М.К.* Коммуникативно-прагматический анализ речевых актов похвалы в русском и казахском языках: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алматы, 1998. – 30 с.
92. *Грайс Г.Г.* Логика и речевое общения // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – С. 217-237.
93. *Леонтьев А.А.* Основы речевой деятельности. – М., 1974. – 368 с.
94. *Оразбаева Ф.Ш.* Тілдік коммуникацияның негіздері. – Алматы, 1995. – 252 б.
95. *Богданов В.В.* Речевое общение: семантический и прагматический аспект. – Л.: Издательство Ленинград. ун-та, 1990. – 87 с.
96. *Сыздықова Р., Шалабаев Б.* Көркем тексті лингвистикалық талдау. – Алматы, 1989. – 128 б.
97. *Колшанский Г.В.* Коммуникативная функция и структура языка. – М.: Комкнига, 2005. – 176 с.
98. *Смирницкий А.И.* По поводу конверсий в английском языке // ИЯШ. – 1954. – №3. – С. 12-24.
99. *Ақбердиева Б.* Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық құрылымдар: Филол. ғыл. канд. дис... автореф. – Алматы, 2001. – 30 б.
100. *Храпченко М.Б.* Природа эстетического знака // Контекст. Литературно-теоретические исследования. – М.: Наука, 1977. – 318 с.
101. *Сыздықова Р.* Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: «Арыс», 2004. – 616 б.
102. ҚТТС I том. – Алматы: «Ғылым», 1974. – 696 б.
103. *Караулов Ю.* Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 262 с.
104. *Қожахметова Ф.* Тұрмағанбет Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты: Филол. ғыл. канд. дис.... автореф. – Алматы, 2004. – 32 б.
105. *Әбікенова Г. М.* Мағауин шығармаларындағы кейіпкер бейнесі мен автор бейнесінің берілу жолдары: Филол. ғыл. канд. дис.... автореф. – Алматы, 2004. – 29 б.
106. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика. – М.: «Прогресс», 1974. – 447 с.
107. *Балақаев М.* Қазақ әдеби тілі. – Алматы, 1987. – 272 б.
108. Коммуникативные единицы языка // Тезисы всесоюзн. науч. конф. / Ответ. ред. док. филол. наук, профессор Г.В. Колшанский. – М., 1984. – 151с.
109. *Виноградов В.В.* Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – 312 с.
110. *Брудный А.А.* Семантика языка и психология человека. – Фрунзе, 1972. – 234 с.
111. *Гумбольдт Ф.* Избранные труды по языкознанию. – М.: «Прогресс», 1974. – 297 с.
112. *Гердер И.Г.* Избранные сочинения. – Москва-Ленинград, 1959. – 392 с.

113. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алма-Ата, 1989. – 160 с.
114. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 194 б.
115. Жанпейісов Е. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы: «Ғылым», 1976. – 168 б.
116. Колшанский Г.В. Проблемы коммуникативной лингвистики // Вопросы языкознания. – 1979. – №6. – С. 51-63.
117. Нұрмұханов Х. Сөз және оның контекстегі қолданысы: Филол. ғыл. канд. дис... автореф. – Алматы, 1994. – 31 б.
118. Жакупов Ж. Қазақ тілі функционалдық синтаксисі: Филол. ғыл. док. дис... – Алматы, 1999. – 225 б.
119. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М., 1982. – 159 б.
120. Филломор Ч. Основные проблемы лексической семантики // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 12. – С. 71-122.
121. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М., 1984. – 451 с.
122. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М., 1962. – 232 с.
123. Леонтьев А.А. Психологическая структура значения // Семантическая структура слова аспект языкового значения. – М., 1971. – С. 7-19.
124. Выготский Л.С. Из не изданных материалов // Психология грамматики. – М., 1968. – С. 178-195.
125. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1976. – 495 с.
126. Ломтев Т.Н. Общее и русское языкознание. – М.: «Наука», 1976. – С. 261.
127. Қалиев Б., Жылқыбаева А. Сөз мағынасының негіздері. – Алматы, 2000. – 110 б.
128. Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принципы семологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. – 239 с.
129. Шаховский В.И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. – В.: ВГПИ, 1983. – 94 с.
130. Филлипов А.В. К проблеме лексической коннотации // Вопросы языкознания. – М., 1978. – №1. – С. 57-64.
131. Ризель Э.Г. К вопросу о коннотации // Сборник научных трудов МГПИИЯ им. Тореца. – М., 1978. – Вып. 125. – С. 10-18.
132. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. – Санкт-Петербург, 1994. – 399 с.
133. Скаличка В. О грамматике венгерского языка // Пражский лингвистический кружок. – М., 1985. – С. 128-196.
134. Ахметжанова З.К. Функционально-семантическое поля русского и казахского языков. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 108 с.
135. Лукьянова Н.А. О семантике и типах экспрессивных лексических единиц // Экспрессивность лексики и фразеологии. – Новосибирск, 1983. – С. 12-41.

136. *Зернецкий П.В.* Единицы речевой деятельности в диалогическом дискурсе // Языковое общение: единицы и регулятивы. – Калинин, 1987. – С. 89-95.
137. *Schmidt W.* *Lehikalische und aktuelle Bedeutund.* – Berlin, 1965. – 105 p.
138. *Кузнецова Э.В.* Лексикология русского языка. – М., 1989. – 215 с.
139. *Шейгал Е.Й.* Комбинаторика внутренних интенсивов // Семантико-системные отношения в лексике германских и романских языков. – Волгоград, 1981. – С. 121-130.
140. *Сентенберг И.В.* Значение слова в языке, речи и тексте // Исследования по Романо-германскому языкознанию. – Волгоград, 1975. – С. 101-113.
141. *Леонтьев А.А.* Психологический аспект языкового значения // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 46-73.
142. *Горский Д.П.* Роль языка в познании // Мышление и язык. – М., 1957. – С. 73-116.
143. *Alepp R.* *The Structure of Meaning.* – The Hague, 1964. – 132 p.
144. *Васильев Л.М.* Семантика русского глагола. – М., 1981. – 184 с.
145. *Жинкин Н.И.* Интеллект, язык и речь // Нарушение речи у дошкольников. – М., 1972. – С. 9-31.
146. *Сентенберг И.В.* Значение слова и возможность его варьирования. // Семантико-системные отношения в лексике германских и романских языков. – Волгоград, 1979. – С. 30-39.
147. *Гак В.Г.* К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 73-92.
148. *Кузнецова Э.В.* О статусах слова // Исследования по семантике. – Уфа, 1983. – С. 89-97.
149. *Пауль Г.* Принципы истории языка. – М., 1960. – 500 с.
150. *Лосев А.Ф.* Знак. Символ. Миф. – М., 1982. – 480 с.
151. *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – 416 с.
152. *Лурья А.Р.* Основные проблемы нейролингвистики. – М., 1975. – 253 с.
153. *Солнцев В.К.* К вопросу семантике или языковом значении // Проблемы семантики. – М., 1974. – С. 3-12.
154. *Ивлева Г.Г.* Варьировании слов в немецком языке // В.Я., 1981. – №6. – С. 121-128.
155. *Виноградов В.В.* О формах // Избранные труды по русской грамматике. – М., 1975. – 559 с.
156. *Литвин Ф.А.* Многозначность слова в языке и речи. – М., 1984. – 119 с.
157. *Арутюнова Н.Д.* Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис. – М., 1992. – 280 с.
158. *Сыздықова Р.А.* Құнанбаевтың поэзиялық шығармалары // Көркем тексті лингвистикалық талдау. – Алматы, 1989. – 128 б.
159. *Ахметова М.* Суреттеу мәтінінің құрылымы (қазақ көркем прозасының материалдары бойынша): Филол. ғыл. канд. дис... автореф. – Алматы, 2002. – 30 б.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
I модуль. Қатысымдық мағына теориясы.....	5
II модуль. Сөзді қатысымдық тұрғыда зерттеудің теориялық мәселелері	19
III модуль. Сөздің қатысымдық мағынасына ықпал етуші тілдік және тілден тыс факторлар	37
IV модуль. Қатысымдық мағынаны тудырушы үдерістер	76
V модуль. Қатысымдық үрдістегі сөз мағынасының актуалдануы	88
Қорытынды	102
Пайдаланылған әдебиеттер	104

Оқу басылымы

Жібек Тұңғышбайқызы Ибраимова

ҚАТЫСЫМДЫҚ МАҒЫНА НЕГІЗДЕРІ

Оқу құралы

Редакторы *Самат Қалуов*
Компьютерде беттеген *Сәуле Сарпекова*
Мұқабасын көркемдеген *Гүлжан Құрманова*

ИБ №5434

Басуға 12.10.2011 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 ¹/₁₆. Көлемі 6,875.
Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №730.
Таралымы 150 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби, 71.
«Қазақ университеті» баспаханасында басылды.

«ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ» БАСПАСЫНЫҢ ӨНІМДЕРІ

САТЫЛЫМДА

Ақбұзауова Б.

Кәсіби қазақ тілі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. –177 б.

ISBN 9965-29-766-5

Оқу құралы – тілді оқытып үйретудің жалғастыру кезеңіне арнап құрастырылған. Тіл үйретудің маңызды бір сатысы мамандық саласының кәсіби терминдерімен, мәтіндермен екі тілде жұмыс істеу біліктілігін қалыптастыруға бағытталған.

Тарақов Ә.

Аударма ісінің негіздері және стилистика: Аударма ісі мамандығы бойынша оқитын қазақ бөлімінің бакалавриатына арналған әдістемелік нұсқаулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 37 б.

«Аударма ісінің негіздері және стилистика» пәні 10 жылдан бері студенттерге тұрақты оқытылып келеді. Бұл пәнде студенттер көркем және жазбаша аударманың ақпараттық түрлерін, жанрлық, стилдік ерекшелігін, аударылу үдерісін, аудару стратегиясы мен техникасын үйренеді, аудару машығын қалыптастырады. Әр жанрға сай аудару ісіне дағдыланады, машықтанады, тәжірибе жинақтайды.

Ашимханова С.

История литературы страны изучаемого языка. Английская литература от романтизма до наших дней: учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 194 с.

ISBN 9965-29-586-7

В пособии рассматривается творчество и дается характеристика основным произведениям наиболее выдающихся английских писателей. В пособии осваиваются традиционные и новейшие методологические подходы.

Словарь евразийской лингвокультуры Казахстана / З.К. Сабитова, Г.Т. Жанкидилова, К.С. Скляренок, Д.С. Шантаева, А.Т. Шетиева; отв. ред. З.К. Сабитова. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 187 с.

ISBN 978-601-247-182-3

Словарь евразийской культуры представляет собой учебный словарь концептов евразийской лингвокультуры, вербализованных в русском языке Казахстана. Словарь имеет целью описать концепты, выражающие доминанты казахстанской национальной идеи; выявить формы и способы взаимодействия языка, культуры, ментальности как составляющих евразийской концептосферы.

По вопросам приобретения обращаться в отдел продаж издательства «Қазақ университеті» Ихсановой Г.З. Контактный тел.: 8(727)377-33-36, 377-33-37, доб. 13-69. Мобил.тел. 8-777-316-03-97. E-mail: Gulnara.Ikhsanova@kaznu.kz. www.read.kz